

Ζει το λογοτεχνικό παρελθόν; Πρακτικές μνήμης γύρω από το λογοτεχνικό παρελθόν στη μακρά δεκαετία του '60

1. Εισαγωγή

Πώς θυμόμαστε (και πώς ξεχνάμε) το λογοτεχνικό παρελθόν; Με ποιους μηχανισμούς και ποιες πρακτικές η μνήμη μιας κοινωνίας για τη λογοτεχνία της αποτελεί αντικείμενο διαχείρισης και διαπραγμάτευσης στο παρόν, πέρα από γραμματολογικές και ιστοριογραφικές καταγραφές, κριτικές αποτιμήσεις, δημιουργικά δάνεια, προσλήψεις, επιδράσεις κι αναπαραστάσεις στον καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό χώρο;

Επιχειρώντας κανείς μια εποπτεία της παραδοσιακής ενασχόλησης γύρω από τα 'άφθονα σχήματα' για το παρελθόν της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας έρχεται αντιμέτωπος με τις διασταυρούμενες τροχιές της ιστοριογραφίας και της κριτικής. Ο αξιολογικός λόγος της λογοτεχνικής κριτικής και η ταξινομητική, εξηγητική ή άλλοτε συνθετική πειθαρχία της ιστοριογραφίας συστήνουν τους καθιερωμένους επιστημονικούς τρόπους για να οργανώσει ή να μιλήσει κανείς για το λογοτεχνικό παρελθόν: γενιές, περίοδοι, ρεύματα, σχολές, λογοτεχνικά γένη, ρήξεις και συνέχειες, πίνακες, βιβλιογραφικές παραπομπές και υποσημειώσεις, μια ολόκληρη σειρά από αφηγηματικές συμβάσεις κι αφαιρετικές ταξινομικές κατηγορίες επινοούνται κι επιστρατεύονται για να οργανώσουν χρονικά, αισθητικά, ειδολογικά και γραμματολογικά το λογοτεχνικό παρελθόν. Παράλληλα, οι λόγοι και οι εργασίες αυτές διατηρούν τη δική τους ιστορικότητα, καθώς αποτελούν συστατικό μέρος του λογοτεχνικού πεδίου και αναπτύσσουν διαλεκτικές σχέσεις - ως προς τις μεθόδους, τα μέσα και τους στόχους τους - με το ευρύτερο κλίμα της εποχής όπου παράγονται και κυκλοφορούν. Μια κριτικά στοχευμένη ιστορική μελέτη, λοιπόν, της ιστοριογραφικής παραγωγής της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας συχνά χορηγεί σημαντικά πορίσματα γύρω από το ερμηνευτικό σχήμα που κάθε περίοδος ή ιστορικός εκπονεί για το λογοτεχνικό παρελθόν, την αντίληψη για τη φύση και λειτουργία του λογοτεχνικού φαινομένου και παραμέτρων στο λογοτεχνικό πεδίο, για την πνευματική και λογοτεχνική εξέλιξη αλλά και για τη σχέση και την απόσταση που διατηρεί με προηγούμενα σχήματα καθώς και ευρύτερες αισθητικές και ιδεολογικές καταβολές του.¹

“*Η ιστορία της λογοτεχνίας*”, ωστόσο, μαζί και ο κριτικός λόγος γύρω από τη λογοτεχνία, θα προσέθετα, “(*εμφανέστερα από κάθε άλλη ιστορική αφήγηση*) *δεν ιστορεί ένα αντικείμενο που προϋπάρχει, την λογοτεχνία, αλλά κυριολεκτικά κατασκευάζει το αντικείμενό της*”, συνιστώντας έτσι “έναν από τους πιο ισχυρούς λόγους (*discours*) που συγκροτούν τη ‘λογοτεχνία’”² αλλά ταυτόχρονα κι έναν επιστημονικό ‘μετα-λόγο’, έναν “λόγο δάνειο, γεμάτο θορύβους που έρχονται από παντού και

¹ Γύρω από την πρόταση του ερευνητικού πεδίου της (ιστορικής) μελέτης της ιστοριογραφίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας βλ. Βενετία Αποστολίδου, “Η μελέτη της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα: προϋποθέσεις, όρια και χαρακτηριστικά” στο: *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*. Δ’ διεθνές συνέδριο ιστορίας, Πρακτικά τομ. Α, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, ΕΙΕ, 2004, σ. 343-356· βλ. επίσης και Γιάννης Παπαθεοδώρου, “Μια περιδιάβαση στο χώρο της Γραμματολογίας και της Ιστοριογραφίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (19^{ος}-20^{ος} αι)” <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/grammatologies/guide.html> (τελευταία πρόσβαση 3/5/2016).

² βλ. Αποστολίδου, ό.π., σ. 345.

παράγουν κάθε είδους παράσιτα”.³ Ιστοριογραφικά και κριτικά εγχειρήματα, από κοντά και οι δημιουργοί τους, ‘καθαρίζουν’ το παρελθόν από τους ‘θορύβους’, από τις αμέτρητες, δηλαδή, στιγμές, πράξεις κι ανθρώπους, επιλέγοντας, προ-σημειώνοντας και αφηγηματοποιώντας δημιουργούς και έργα σε ένα συμπαγές, κλειστό και νομιμοποιημένο σώμα γνώσης.⁴ Παρά τον ολοένα αυξανόμενο προβληματισμό γύρω από την ιστορική μελέτη της λογοτεχνίας υπό το πρίσμα της μιας ‘πολιτισμικής ποιητικής’⁵ αλλά και γύρω από τη μεθοδολογική διεύρυνση της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας, ενσωματώνοντας πεδία που συνθέτουν την πολυπρισματικότητα της λογοτεχνικής δραστηριότητας (π.χ. ιστορία της κριτικής, περιοδικά, εκδοτικός χώρος, λογοτεχνικοί διαγωνισμοί κλπ),⁶ ο ιστορικός λόγος είναι πάντα εκεί για “να εγγυηθεί τη σχετική σταθερότητα του παρελθόντος εντός της παρελθοντικότητάς του”.⁷

Ωστόσο, το λογοτεχνικό παρελθόν φαίνεται πως ξεπερνά τις αφηγηματικές πειθαρχίες των επιστημονικών ιστορικών μελετών και ζει μια ‘δεύτερη’ παράλληλη ζωή στη δημόσια σφαίρα: δεν είναι μόνο οι φιλόλογοι ή οι ιστορικοί που ενδιαφέρονται και, κυρίως, ο ιστορικός ή ο κριτικός λόγος φαίνεται να μην είναι αρκετός. Μια τέτοια μεθοδολογική στροφή αρδεύει από αντίστοιχους προβληματισμούς που έχουν κάνει την εμφάνισή τους στις ατζέντες των ιστορικών ήδη από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους οι σύγχρονες κοινωνίες αντιλαμβάνονται και νοηματοδοτούν το παρελθόν τους. Από τον Halbwachs και το έργο του για τη συλλογική μνήμη και τα κοινωνικά πλαίσια (ανα)παραγωγής της,⁸ τον Pierra Nora με τους ‘τόπους της μνήμης’⁹ και την επεξεργασία της πολιτισμικής και κοινωνικής μνήμης από τους Assman,¹⁰ μέχρι το ολοένα αυξανόμενο τις τελευταίες δεκαετίες σώμα διεπιστημονικών μελετών γύρω από τις ‘σπουδές πολιτισμικής μνήμης’ (cultural memory studies)¹¹ και την ‘ιστορική κουλτούρα’ (historical culture),¹²

³ Cl. Moisan, *Qu’est-ce l’histoire littéraire?*, Paris: Presses Universitaires de France, 1987, σ. 16 (η μετάφραση εδώ από το Παν.Μουλλάς, “Η λογοτεχνική ιστορία: παρόν ή μέλλον;”, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37, Δεκέμβριος 1988, τώρα στο του ίδιου, *Ρήξεις και συνέχειες*, Αθήνα: Σοκόλης, 1993, σ. 109-113: 111).

⁴ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα: Πόλις, 2007, ιδιαίτερα το κεφ. “Επιλογή και προ-σημείωση”, σ. 94-102.

⁵ Για το ρεύμα της Πολιτισμικής Ποιητικής (Cultural Poetics) ή αλλιώς του Νέου Ιστορικισμού (New Historicism) παραπέμπω πρόχειρα στα εισαγωγικά: Stephen Greenblatt, “Towards a Poetics of Culture” (σ.1-14) και Louis Montrose, “Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture” (σ.15-36) και τα δύο στο: H.Aram Veeser (ed.), *New Historicism*, London&New York: Routledge, 1989.

⁶ Για μια εποπτική συζήτηση γύρω από τη Θεωρία της Ιστορίας της Λογοτεχνίας στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Μύλος Πεχλιβάνος, “Ιστορία (και Ιστορίες) Της Λογοτεχνίας”, *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, τχ. 6 (περίοδος γ, 1998-1999), σ. 169-186, όπου και συγκεντρώνει τη βασική (έως τότε) βιβλιογραφία.

⁷ Andreas Huyssen, *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford University Press, 2003, σ. 1.

⁸ Maurice Halbwachs, *La Mémoire Collective*. Paris: Presses Universitaires de France, 1950.

⁹ Pierre Nora, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations* 26, (1989), σ. 7-25.

¹⁰ Aleida Assmann, “Canon and Archive” (σ.97-107) και Jan Assmann, “Communicative and Cultural Memory” (σ. 109-118) και τα δύο στο A. Erll & A. Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin&New York: Walter de Gruyter, 2008.

¹¹ Για μια εισαγωγή στις σπουδές μνήμης, ενδεικτικά σημειώνω τα: Astrid Erll, *Memory in Culture*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011· Astrid Erll & Ansgar Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin: De Gruyter, 2008· Mieke Bal, Jonathan Crewe and Leo Spitzer (eds.), *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*, Hanover: University Press of New England, 1999.

¹² Ο όρος και ο επιστημονικός προβληματισμός γύρω από την ‘ιστορική κουλτούρα’ εισάγεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα στα τέλη του 2001, στο συνέδριο με τίτλο “Η Ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας” που διοργάνωσε το περιοδικό *Historein* από τις 30 Νοεμβρίου ως τις 2 Δεκεμβρίου 2001, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Για μια αποτίμηση του συνεδρίου βλ. Polymeris Voglis, “Historein’s Conference: Claiming History. Aspects of Contemporary Historical Culture”, *Historein*, 3, (2001), σ. 205-207, DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/historein.107> (τελευταία πρόσβαση 8/5/2016). Έκτοτε, η μελέτη της ιστορικής κουλτούρας ωφελεί γόνιμα την ελληνική ιστορική έρευνα - ενδεικτικά παραθέτω τις τελευταίες μελέτες: Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Αθήνας. Ιχνη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*,

ό,τι ενώνει τις παραπάνω προσεγγίσεις είναι η διαπίστωση πως το παρελθόν και η μνήμη του δεν (μπορεί να) είναι μια αντικειμενοποιημένη οντότητα ή μια αφηγηματική δραστηριότητα μόνο των ιστορικών αλλά, αντίθετα, συνιστά μια καθαρά επικοινωνιακή, δυναμική, θεμελιακή λειτουργία της κοινωνίας, όπου διαδικασία, μέσα, μήνυμα και υποκείμενα καθορίζονται επίσης ιστορικά.¹³ Με άλλα λόγια, ό,τι ενδιαφέρει όταν μελετάμε εκδοχές πολιτισμικής μνήμης ή την ιστορική κουλτούρα είναι η “κοινωνική παραγωγή της ιστορικής εμπειρίας”,¹⁴ είναι οι θεσμοί, τα σύμβολα και τα μέσα, οι όψεις της κουλτούρας μαζί και οι καθημερινές πρακτικές,¹⁵ το πυκνό εκείνο δίκτυο σημασιών μέσα από το οποίο τα μέλη μιας κοινότητας, ατομικά ή συλλογικά, οικειοποιούνται το παρελθόν και το ενσωματώνουν στις δομές της γνώσης κι εμπειρίας του εκάστοτε παρόντος.

Στην παρούσα μελέτη με ενδιαφέρει και θα επιχειρήσω να μεταφέρω στο χώρο των νεοελληνικών λογοτεχνικών σπουδών τον προβληματισμό γύρω από την πολιτισμική μνήμη και την ιστορική κουλτούρα, τη μελέτη, δηλαδή, των υλικών όρων και πρακτικών με τις οποίες μια κοινότητα συγκροτεί τη γνώση αλλά και την εμπειρία για το παρελθόν της. Αν η λογοτεχνία συστήνεται ως το *lieu par excellence* για την επεξεργασία και την αναπαράσταση του παρελθόντος και είναι πια πολλές οι μελέτες γύρω από τη λογοτεχνία ως πεδίο/μέσο πολιτισμικής μνήμης, ωστόσο, στη μελέτη αυτή προτείνω μια μετάβαση από τη μνήμη **στη** λογοτεχνία στη μνήμη **για** τη λογοτεχνία. Έχοντας ως κύρια υπόθεση εργασίας την ‘ιστορικότητα των μνημονικών πρακτικών’, επιδιώκω να ιχνηλατήσω την ιστορική αφετηρία μιας σειράς από πολιτισμικές και κοινωνικές πρακτικές, μηχανισμούς και μέσα παραγωγής κι εμπέδωσης της μνήμης γύρω από το λογοτεχνικό παρελθόν στον ελληνικό χώρο, όπως απαντούν στην ευρύτερη σφαίρα της κουλτούρας στη μακρά δεκαετία του ’60, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μου στις κρατικές καθιερώσεις ετήσιων επετειακών εορτασμών προς τιμήν λογοτεχνών και, συνδυαστικά, στην απαρχή του δημόσιου καθώς και του εκδοτικού ενδιαφέροντος γύρω από τα λογοτεχνικά αρχεία.

Προτείνοντας και προϋποθέτοντας μια διεπιστημονική προσέγγιση που φιλοδοξεί να συνδέσει τη μελέτη της ιστορικής κουλτούρας και της πολιτισμικής μνήμης με την ιστορία του λογοτεχνικού πεδίου, τη δημόσια σφαίρα, τη μαζική κουλτούρα και τις καθημερινές πρακτικές, επιχειρώ να ανοίξω μια ευρύτερη συζήτηση γύρω από την κοινωνική παραγωγή της εμπειρίας, γνώσης και μνήμης στη

Αθήνα: Πόλις, 2014· Μήτσος Μπιλάλης, *Το παρελθόν στο δίκτυο. Εικόνα, τεχνολογία και ιστορική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005)*, Αθήνα: Historein, EKT/EIE, 2015 <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/historein/catalog/book/51> (τελευταία πρόσβαση 8/5/2016). Σχετικά με την αδράνεια υιοθέτησης παρόμοιων μοντέλων μελέτης στο χώρο των νεοελληνικών λογοτεχνικών σπουδών αξίζει να επισημανθεί η παρατήρηση του Βόγλη στον παραπάνω σχολιασμό του συνεδρίου του 2001: “[the conference] pointed to new directions for further discussion and research (something that did not happen, to general surprise, in the panel on literature)” (Voglis, ό.π., σ. 207).

¹³ Effi Gazi, “Claiming History. Debating the Past in the Present”, *Historein*, 4, (2004) σ. 5-16, DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/historein.81>. Στο άρθρο της η Γαζή εύστοχα συνδέει το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον γύρω από τις ‘σπουδές μνήμης’ (memory studies), τη ‘δημόσια Ιστορία’ (public history) και την ιστορική κουλτούρα στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα αφενός με μια σειρά κοινωνικών εξελίξεων στον χώρο της κουλτούρας, όπως η πυρετική έκρηξη γύρω από το παρελθόν και την κληρονομιά (memory boom), η ραγδαία ανάπτυξη των μέσων μαζικής επικοινωνίας, της τεχνολογίας καθώς και της βιομηχανίας της μνήμης (memory industry) και αφετέρου με μια σειρά επιστημολογικών μετακινήσεων στο χώρο της ιστοριογραφίας.

¹⁴ Fernando Sánchez Marcos, “Historical culture”, *Cultura historica*, 2009, http://www.culturahistorica.es/historical_culture.html (τελευταία πρόσβαση 8/5/2016). Για την ‘ιστορία’ της ιστορικής κουλτούρας βλ. και Sande Cohen, *Historical Culture: On the Recording of an Academic Discipline*, University of California Press, 1988 καθώς και την “Εισαγωγή” στο Μπιλάλης, ό.π., σ. 6-27.

¹⁵ Μισέλ ντε Σερώ, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, Μετάφραση: Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Σμίλη, 2010

δημόσια σφαίρα και ζωή μιας κοινότητας με αφορμή το λογοτεχνικό παρελθόν. Όχι τυχαία, το ενδιαφέρον και το ερευνητικό πεδίο γύρω από το λογοτεχνικό γεγονός στη δημόσια σφαίρα αποκτούν το σημείο αναφοράς τους στις νεοελληνικές σπουδές με τις μελέτες του Παν. Μουλλά γύρω από τη λαϊκή λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα, τους πανεπιστημιακούς διαγωνισμούς, την επιστολογραφία και την ιστορία της κριτικής, προσεγγίζοντας ως “*κείμενα [όχι] αποκλειστικά και μόνο γραπτές συναρμογές λέξεων, αλλά και συμβολικές πράξεις ή συλλογικές συμπεριφορές, που πρέπει κι αυτές να διαβαστούν προσεκτικά για ν’ αποδώσουν τις σημασίες και τις συνδηλώσεις τους*”.¹⁶ Επεκτείνοντας τις συνιστώσες αυτού του ερευνητικού πεδίου, θα επιχειρήσω, αντλώντας πρωτογενές υλικό κυρίως από τον Τύπο και περιοδικά της εποχής και παρακολουθώντας μέσα από μια ‘πυκνή περιγραφή’ γεγονότα, κείμενα, λόγους και πρωταγωνιστές, να αναλύσω τις μνημονικές πρακτικές γύρω από το λογοτεχνικό παρελθόν παράλληλα με αλλαγές που σημειώνονται κατά τη ‘μακρά δεκαετία του 60’¹⁷ στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία, οικονομία, πολιτισμική βιομηχανία κι αγορά, αλλά και στο χώρο των μέσων και των τεχνολογιών επικοινωνίας, επιμένοντας στην ανάδειξη και κατανόηση της ιστορικότητάς τους.

2. Γιορτάζοντας τη λογοτεχνία

Το 1957 καθιερώνεται για πρώτη φορά ο θεσμός των κρατικών επετειακών εορτασμών προς τιμήν λογοτεχνών: το 1957 γιορτάζεται το έτος Σολωμού, το 1960 το έτος Κάλβου και το 1963 το έτος Καβάφη.¹⁸ Μολονότι η ιδέα γύρω από τις επετειακές εκδηλώσεις μνήμης δεν είναι ξένη στον λογοτεχνικό χώρο (πχ. φιλολογικά μνημόσυνα, αφιερωματικά τεύχη λογοτεχνικών περιοδικών), η επίσημη κρατική θέσπιση του επετειακού εορτασμού ενός λογοτέχνη με περιοδικότητα ανά έτος αποκτά μια εξέχουσα πολιτισμική λειτουργία στην ελληνική κοινωνία του ’60.

Εγγραφόμενοι στην παράδοση των δυναστικών και εθνικών επετείων, που καθιερώνονται και εξελίσσονται ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα στη δυτική Ευρώπη (Γερμανία, Γαλλία) και στην Ελλάδα από το 1833 κι εξής,¹⁹ αλλά και στη λογική του εκκλησιαστικού εορτολογίου και τυπικού (μνημόσυνα), οι επετειακοί εορτασμοί λογοτεχνών αποτυπώνουν κι αυτοί, όπως θα δούμε, μια ισχυρή κρατική βούληση να διατηρηθούν στη μνήμη της κοινότητας λογοτέχνες και το έργο τους ως “*στιγμές-κλειδιά της εθνικής βιογραφίας*”.²⁰ Γι’ αυτό, άλλωστε, και στην αρχική αυτή φάση του θεσμού εορτάζονται λογοτέχνες που έχουν ήδη ταξινομηθεί ως ‘εθνικοί’ στον λογοτεχνικό κανόνα. Υπό την

¹⁶ Παναγιώτης Μουλλάς, “Ποίηση και ιδεολογία. Οι αθηναϊκοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί (1851- 1877)” στο του ίδιου, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Σοκόλης, 1993, σ. 279-300: 282.

¹⁷ Για την εισαγωγή του σχήματος της ‘μακράς δεκαετίας του 60’ (Long Sixties) βλ. Arthur Marwick, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958–c.1974*, Oxford: Oxford UP, 1998. Για μια κριτική παρουσίαση του περιοδολογικού αυτού σχήματος, βλ. Kostis Kornetis, “ ‘Everything Links?’ Temporality, Territoriality and Cultural Transfer in the ‘68 Protest Movements”, *Historein*, 9, (2009), σ. 34-45, DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/historein.20>.

¹⁸ Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας εντοπίστηκαν και μαρτυρίες γύρω από τον εορτασμό του έτους Παλαμά το 1959 πρβλ. Πέτρος Χάρης, “Το “Έτος Κωστή Παλαμά””, *Νέα Εστία*, τχ. 758, Φεβρουάριος 1959, σ. 143-144. Ωστόσο, οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν από τον Τύπο και τα περιοδικά της εποχής συνηγορούν στη διαπίστωση πως μάλλον δεν εξελίχθηκε σε έναν τόσο επιτυχημένο επετειακό εορτασμό ως προς το εκτόπισμά του στη δημόσια σφαίρα. Έτσι, αν και διακρίνεται η κεντρική βούληση για διατήρηση της ετήσιας περιοδικότητας του θεσμού, γίνεται αντιληπτό πως άλλοι εορτασμοί καταλήγουν σε επιτυχία κι άλλοι όχι. Το εύρος και η ποιότητα των εορτασμών των επετείων του Σολωμού, Κάλβου και Καβάφη κατόρθωσαν να τις αναδείξουν ως σημεία αναφοράς του θεσμού στην αρχική του φάση, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Παναγιώτης Μουλλάς στον απολογισμό του έτους Καβάφη· βλ. σχετικά και Παναγιώτης Μουλλάς, “Βιβλιογραφικά “Έτους Καβάφη””, *Εποχές*, τχ. 13, Μάιος 1964, σ. 62-63.

¹⁹ Χριστίνα Κουλούρη, “Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα”, στο *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη, 2012, σ. 181-210.

²⁰ Κουλούρη, ό.π., σ. 183.

έννοια αυτή, οι εορτασμοί δεν συνδέονται τόσο με τη νομιμοποίηση των δημιουργών εντός του λογοτεχνικού χώρου όσο με την αντοχή και την επιβεβαίωση της αξίας τους στο χρόνο και μάλιστα από ένα ευρύτερο κοινό. Απομακρυνόμενος από την εθνικιστική ρητορική περί ‘συνέχειας’, που συνοδεύει την ανάδυση των εθνικών κρατών στον 18^ο-19^ο αιώνα, ο θεσμός των εορταστικών επετείων φιλοδοξεί να εντάξει και να νοσηματοδοτήσει εκ νέου τα αιτήματα γύρω από την εθνική ταυτότητα και την κοινωνική συνοχή στην ατζέντα ενός αναδυόμενου κράτους προνοίας και μιας ανανεωμένης μεταπολεμικής πολιτιστικής πολιτικής, που, υπερασπιζόμενη τον εκδημοκρατισμό του πολιτισμού, επενδύει στην κοινωνική κεφαλαιοποίηση και οργάνωσή του σε επίπεδο θεσμών και δομών.²¹ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως τα Ηνωμένα Έθνη εγκαινιάζουν το θεσμό των εορτασμών των διεθνών ετών το 1959, το οποίο εορτάζεται ως το Έτος Παγκόσμιων Προσφύγων (International Refugee Year).²² Παράλληλα, οι ετήσιοι εορτασμοί προς τιμήν λογοτεχνών διακρίνονται από τις εθνικές επετείους κυρίως για το ικανό χρονικό ανάπτυγμα που διαθέτουν αλλά και για την περιοδικότητα του θεσμού, στοιχεία που, θεωρητικά, επιτρέπουν την οργάνωση κι εκτέλεση ενός πλούσιου και διαφορετικού κάθε φορά προγράμματος πρωτοβουλιών. Προκειμένου για την επιλογή του τιμωμένου προσώπου, αν και κατά κανόνα επιχειρείται η σύνδεση της επετείου με βιογραφικές πληροφορίες λογοτεχνών (έτος γέννησης-θανάτου), ωστόσο το κριτήριο αυτό δεν είναι δεσμευτικό καθώς, κατά περίπτωση, προκύπτουν και επικρατούν και άλλοι λόγοι - εντός ή εκτός του λογοτεχνικού πεδίου - οι οποίοι ‘επιβάλλουν’ αλλά και δίνουν τον κεντρικό τόνο στον εορτασμό.

α. ‘Ο Σολωμός σήμερα’

Ο θεσμός των επετειακών εορτασμών, λοιπόν, εγκαινιάζεται με το ‘έτος Σολωμού’ στα 1957. Ο εορτασμός υποστηρίζεται για πρώτη φορά από έναν κρατικό φορέα, το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, συμπίπτει με τα εκατό χρόνια από το θάνατο του Σολωμού, κι όπως αρμόζει σε έναν εθνικό ποιητή, οι εορταστικές εκδηλώσεις είναι πολλές και δεν στερούνται σε επισημότητα κι ενδιαφέρον, ακολουθώντας, αρχικά, τυπικές εορταστικές συνήθειες: πλήθος φιλολογικές συγκεντρώσεις και ομιλίες από επιφανείς εκπροσώπους του πνευματικού χώρου οργανώνονται από μορφωτικούς συλλόγους και σωματεία, μεταξύ άλλων στον Παρνασσό,²³ στον μορφωτικό σύλλογο ‘Αθήναιον’²⁴ και στην Ακαδημία Αθηνών,²⁵ αλλά και εκτός των ελληνικών μητροπόλεων, στη Ζάκυνθο, και εκτός συνόρων στη Νέα Υόρκη.²⁶

²¹ Μυρσίνη Ζορμπά, *Πολιτική του πολιτισμού. Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Πατάκης, 2014.

²² Βλ. *United Nations-Resolutions adopted on the reports of the 3rd Committee*, [782nd plenary meeting, 5 December 1958], http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/1285%20%28XIII%29 (τελευταία πρόσβαση 8/5/2016).

²³ “Στις 3 Φεβρουαρίου άρχισε στον ‘Παρνασσό’ ο εορτασμός της εκατονταετηρίδος του Διονυσίου Σολωμού με ομιλίες των κκ. Διον. Ρώμα, Μαρ. Σγουρού και Ντίνου Κονόμου και με απαγγελία ποιημάτων του από την κ. Μιράντα και τον κ. Γκίκα Μπινιάρη” βλ. “Ειδήσεις”, *Νέα Εστία*, τχ. 711, 15 Φεβρουαρίου 1957, σ.303.

²⁴ Κεντρικός ομιλητής της εκδήλωσης στον μορφωτικό σύλλογο ‘Αθήναιον’ (23 Φεβρουαρίου 1957) είναι ο Λίνος Πολίτης με τη ομιλία “Τα τελευταία σχεδιάσματα του Σολωμού”, βλ. και δημοσίευση στο *Νέα Εστία*, τχ. 731, Χριστούγεννα 1957, σ. 96-108.

²⁵ Η εκδήλωση της Ακαδημίας Αθηνών για την επέτειο της εκατονταετηρίδος του Σολωμού (16 Νοεμβρίου 1957) έχει κεντρικό ομιλητή τον Χ.Ι.Καρούζο με θέμα “Σολωμικός ευγενισμός”, βλ. και δημοσίευση στο *Νέα Εστία*, τχ. 731, Χριστούγεννα 1957, σ. 70-77.

²⁶ Στις 14 Μαρτίου 1957 στο ξενοδοχείο Barabican Plaza στη Νέα Υόρκη η οργάνωση ‘Φιλικό’ οργάνωσε εκδήλωση με ομιλητή τον Βάσο Βλαβιανό και θέμα “Ο ποιητής, ο δάσκαλος, ο επαναστάτης”, βλ. και δημοσίευση στο *Νέα Εστία*, τχ. 731, Χριστούγεννα 1957, σ. 56-69.

Ωστόσο, τον ξεχωριστό τόνο αυτής της εορταστικής επετείου τον δίνει ο Λίνος Πολίτης στην έναρξη του λόγου που εκφωνεί κατά την πανηγυρική έναρξη της ειδικής έκθεσης για την εκατονταετηρίδα του Σολωμού στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στις 20 Μαρτίου: “η σημασία της επετείου είναι τόσο μεγάλη που δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στην ημέρα του θανάτου, όπως δεν μπορεί να περιοριστεί σε τοπικές μονάχα τελετές στη Ζάκυνθο και στην Κέρκυρα. Το 1957 ολόκληρο πρέπει να είναι το ‘έτος Σολωμού’ και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και τα πνευματικά σωματεία να φέρνουν και να ξαναφέρνουν όλο το χρόνο στη μνήμη το έργο του μεγάλου, που είναι πραγματικά ανεξάντλητο. Το κέρδος από τον εορτασμό της σημαντικής επετείου, πέρ’ από τις επίσημες συγκεντρώσεις και τις τελετές, πρέπει να είναι ουσιαστικότερο και μονιμότερο· να γίνη αφορμή και αφετηρία για καινούργιες μελέτες και έρευνες και εκδόσεις και δημοσιεύματα, που θα μας φέρνουν πιο κοντά στο κέντρο, πιο κοντά στη ζωή και το έργο του ποιητή, θα μας ερμηνεύσουν καλύτερα το πιο ακριβό που μας άφησε, την ποίησή του...και σήμερα η ποίηση του Σολωμού βρίσκεται πολύ κοντά μας, πολύ κοντά στον σημερινό άνθρωπο και στην ποιητική του ευαισθησία”.²⁷

Πράγματι, αν κάτι φαίνεται ν’ αλλάζει στο μοντέλο των φιλολογικών εορτασμών ήδη με τη θέσπιση του θεσμού αυτό είναι η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τις αισθητικού ή αξιολογικού τύπου κριτικές αποτιμήσεις στο κατά πόσο το έργο του λογοτέχνη (συνεχίζει να) μιλά κι αφορά τον σύγχρονο άνθρωπο, μια μετατόπιση που, σύμφωνα με τον Πολίτη, για να γίνει ‘μονιμότερη’ χρειάζεται το ικανό εκείνο επιστημονικό φίλτρο που θα φωτίσει με σύγχρονο τρόπο το σολωμικό έργο. Σε ανάλογο ύφος, ο Πέτρος Χάρης, στο εισαγωγικό άρθρο του αφιερωματικού τεύχους της *Νέας Εστίας*, διατυπώνει το κεντρικό ερώτημα της επετείου, μαζί και του αφιερώματος: “Πώς αισθανόμαστε σήμερα τον Διονύσιο Σολωμό, πώς τον βλέπουμε εκατό χρόνια έπειτ’ από το θάνατό του και ποιο είναι το μέγεθος της προσφοράς του **σήμερα** [υπογράμμιση στο πρωτότυπο]. Φυσικά, δεν λείπουν - και δεν έπρεπε να λείπουν - από το αφιέρωμα οι εργασίες που βοηθούν στην κριτική αξιολόγηση: η εισφορά των ιστορικών λογοτεχνίας. Μα είναι [...]πολλές περισσότερες οι άλλες εργασίες [...] εκείνες που καθορίζουν πόσα και ποια στοιχεία έχουμε οι σημερινοί Έλληνες για ν’ αφομοιώσουμε την προσφορά του ποιητή και να την κάνουμε θεμέλιο πνευματικής ζωής και στέρεο βάθρο για την ελληνική πραγματικότητα; Θα μπορούσαμε ίσως”, καταλήγει ο Χάρης, “να τιλοφορήσουμε το αφιέρωμα ‘Ο Σολωμός σήμερα’”.²⁸

Μιλώντας, λοιπόν, για το παρελθόν σε χρόνο ενεστώτα και με το ‘Ο Σολωμός σήμερα’ ως κεντρικό σύνθημα της επετείου, ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας του Σολωμού λειτουργεί ως μια ιδανική αφορμή τόσο για την παραγωγή νέου τύπου γραμματολογικών μελετών²⁹ και εκδοτικών εγχειρημάτων,

²⁷ Λίνος Πολίτης, “Ο Σολωμός και οι σύγχρονοί του. Πριν από εκατό χρόνια”, *Νέα Εστία*, τχ. 731, Χριστούγεννα 1957, σ. 2-11: 2 [Πανηγυρικός λόγος που εκφωνήθηκε στη μεγάλη αίθουσα εορτών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στις 20 Μαρτίου 1957, στην έναρξη της ειδικής έκθεσης για τον εορτασμό των εκατό χρόνων από το θάνατο του ποιητή].

²⁸ Πέτρος Χάρης, “Ο εθνικός ποιητής”, *Νέα Εστία*, τχ. 731, Χριστούγεννα 1957, σ. 1.

²⁹ Ενδεικτικά σημειώνω εδώ σημαντικές μελέτες από τη ‘φιλολογική σοδειά’ του έτους Σολωμού: Εμ. Κριαρά, *Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος- το έργο*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1957 (η μελέτη βραβεύεται με το βραβείο Γουλανδρή από την ‘Ομάδα των Δώδεκα’ τον επόμενο χρόνο): *Διονύσιος Σολωμού, Άπαντα. Ποιήματα και Πεζά*, Προλεγόμενα Μ. Σιγούρου, Έκδοσις Επιτροπής Ζακύνθου Εορτασμού Εκατονταετηρίδας Σολωμού, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, 1957 (χρηστική θεματική έκδοση, με παράρτημα με ανθολόγηση κριτικής, η οποία χρησιμοποιήθηκε εκτενώς για εκπαιδευτικούς σκοπούς στην εποχή της): Κώστας Βάρναλης, *Σολωμικά*, Κέδρος, 1957 (από το εισαγωγικό σημείωμα: “από το ‘Σολωμό χωρίς μεταφυσική’...ξανατυπώνω εδώ όσο μέρος εξακολουθεί να έχει γενικότερο ενδιαφέρον για την εξήγηση και την αξιολόγηση του έργου του μεγάλου κι ασύγκριτου Εθνικού μας ποιητή, με την ευκαιρία του γιορτασμού των εκατό χρόνων από το θάνατό του”): Λ. Πολίτης, *Γύρω στο Σολωμό. Μελέτες και Άρθρα* (1938-1958), Αθήνα: Institut Français d’Athènes, 1958· το αφιερωματικό Χριστουγεννιάτικο τεύχος της *Νέας Εστίας* (τχ. 731, Χριστούγεννα 1957) περιέχει πλήθος

όπως θα δούμε στη συνέχεια, γύρω από το έργο του ποιητή, που θα επιχειρήσουν μέσ' από 'την άρτια γνώση' ν' αποδείξουν πως "ο Σολωμός δεν είναι ένα θέμα γραμματολογίας αλλά μια ποιητική ζωή εν ενεργεία που συνεχίζει απρόσκοπτα την πορεία της μέσα στο χρόνο",³⁰ όσο και για δυο σημαντικές εκθέσεις που στόχο έχουν να επιχειρήσουν να συνθέσουν και να 'ανοίξουν' το σολωμικό αρχείο αλλά και το ίδιο το σολωμικό έργο στο ευρύ κοινό. Η έκθεση στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης εγκαινιάζεται πανηγυρικά στις 20 Μαρτίου με την ομιλία του Λίνου Πολίτη, διαρκεί ως τις 7 Απριλίου 1957 και συγκεντρώνει για πρώτη φορά πρώτες εκδόσεις, σπάνια φυλλάδια καθώς και φωτογραφίες από τα χειρόγραφα του Σολωμού. Η δεύτερη έκθεση στο Γαλλικό Ινστιτούτο, την οποία επιμελείται ο Octave Merlier, τότε διευθυντής του Γαλλικού Ινστιτούτου, εγκαινιάζεται στις 12 Δεκεμβρίου 1957 και περιλαμβάνει ένα ευρύ σύνολο από πορτραίτα, πίνακες, γκραβούρες, βιβλία από την Ιόνιο Ακαδημία, προσωπικά αντικείμενα της οικογένειας του Σολωμού, φωτογραφίες από τη Ζάκυνθο καθώς και των σολωμικών αυτογράφων, οργανωμένα θεματικά και χρονολογικά σε 74 προθήκες-πίνακες (plateaux).³¹

Και οι δύο εκθέσεις παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον όχι μόνο για το πρωτογενές αρχειακό υλικό και τον τολμηρό τρόπο οργάνωσής του αλλά κυρίως γιατί προτείνουν για πρώτη φορά να βγάλουν τον Σολωμό 'έξω' από τις σελίδες των βιβλίων, αλλάζοντας τους έως τότε αντιληπτικούς όρους γύρω από το έργο του ποιητή: οι επισκέπτες - οι οποίοι δεν είναι πια μόνο αναγνώστες - καλούνται να συνθέσουν μια συνολική "συνείδηση της περιόδου" (period consciousness) μέσα από ετερογενή οπτικά και υλικά ερεθίσματα,³² εμπλουτίζοντας, έτσι, όχι μόνο τη γνώση αλλά και την εικόνα και μνήμη γύρω από το σολωμικό έργο με μια πολυαισθητηριακή εμπειρία που δύσκολα η έντυπη συνθήκη θα μπορούσε ποτέ να χορηγήσει. Την ίδια στιγμή, οι επετειακές αυτές εκθέσεις, καθώς κι άλλες που ακολουθούν, όπως θα δούμε, τα επόμενα έτη, (αναδι)οργανώνουν το χώρο κτιρίων με διαφορετική αρχική χρήση (πολιτιστικά ινστιτούτα, πανεπιστημιακές αίθουσες, ιδιωτικά μουσεία), συμβάλλουν στην καθιέρωση της λογικής των περιοδικών εκθέσεων, πέραν των μόνιμων συλλογών, και επεξεργάζονται νέες εκθεσιακές πρακτικές (θεματική κατάταξη, κατάλογος έκθεσης), κι όλα αυτά σε μια περίοδο συνολικής αναδιάρθρωσης της μουσειακής πολιτικής και κουλτούρας στον ελλαδικό χώρο.³³

β. 'Είναι γλυκός ο θάνατος / Μόνον όταν κοιμώμεθα/ εις την πατρίδα'

Ο εορτασμός του 'έτους Κάλβου' το 1960, αν και τυπικά στερείται σύνδεσης με βιογραφικά στοιχεία του ποιητή,³⁴ ωστόσο υπαγορεύεται περισσότερο από λόγους πολιτισμικής διπλωματίας, γεγονός που

σημαντικές δοκιμακές κριτικές γύρω από το σολωμικό έργο· Μ.Μ.Παπαϊωάννου, "Αγωνιστής-ποιητής", *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 35-36/ 6, Νοέμβρης- Δεκέμβρης 1957, σ. 347-349.

³⁰ Γιάννης Χατζίνης, "Τα βιβλία: Εμ. Κριαρά, *Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος το έργο*", *Νέα Εστία*, τχ. 723, 15 Αυγούστου 1957, σ. 1216-1217: 1216.

³¹ Για μια λεπτομερή περιγραφή των εκθεμάτων της έκθεσης, βλ. τον δίγλωσσο κατάλογο της έκθεσης: Octave Merlier, *Exposition du centenaire de Solomos, Exposition Solomos-Έκθεση Σολωμού, 1857-1957*, Institut Français d'Athènes, 1957.

³² Ludmilla Jordanova, *The look of the past. Visual and Material evidence in historical practice*, Cambridge University Press, 2012, σ. 118.

³³ Α. Γκαζή, "Συλλογές και μουσεία στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας" στο: Γκαζή Α. & Νούσια Τ., *Αρχαιολογία στον Ελληνικό Χώρο, τ. Γ', Μουσειολογία, μέρη για τις Αρχαιότητες*, Πάτρα: ΕΑΠ, 2003, σ. 125 - 236.

³⁴ Το 1959, οπότε και συμπληρώνονται 90 έτη από το θάνατο του Κάλβου, οργανώνονται ορισμένες εκδηλώσεις, ιδιαίτερα στη Ζάκυνθο, προς τιμήν του ποιητή και κυκλοφορούν κάποια δημοσιεύματα, όπου σχολιάζεται ξανά το φλέγον ζήτημα της μετακομιδής. Θα τολμούσα να υποθέσω πως η μετακομιδή των λειψάνων μαζί και ο εορτασμός αυτής της επετείου καθυστερούν ένα χρόνο κυρίως λόγω των οξυμένων πολιτικών εξελίξεων γύρω από το θέμα της Κύπρου, όπου η Αγγλία και ο Σεφέρης προσωπικά ήταν ανεμεμειγμένοι.

αποτυπώνεται και στη φυσιογνωμία των προγραμματισμένων εκδηλώσεων και το τυπικό του εορτασμού: “Κατόπιν εντολής του υπουργού Παιδείας κ. Γ.Βογιατζή συνεκροτήθη υπό την προεδρία του Γεν. Γραμματέως του Υπουργείου Παιδείας κ. Νικ. Καρμίρη, ευρεία σύσκεψις σχετικώς με την οργάνωσιν του ‘Ετους Κάλβου’ [...] Ο εφετινός εορτασμός προσλαμβάνει, εξ άλλου, ιδιαίτεραν σημασίαν, λόγω της επικείμενης μεταφοράς των οστών του Κάλβου εξ Αγγλίας, η οποία απεφασίσθη χάρις εις το προσωπικό ενδιαφέρον του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ.Κ.Καραμανλή. Η επιτροπή θα υποβάλη εντός της ημέρας εις τον Υπουργόν της Παιδείας τας επί του εορτασμού απόψεις των πνευματικών ιδρυμάτων και των πνευματικών οργανώσεων”.³⁵

Αν ο επαναπατρισμός των οστών του Κάλβου δηλώνεται ως προσωπικό ενδιαφέρον του τότε πρωθυπουργού Κ.Καραμανλή, πάντως αναμφίβολα ‘χρεώνεται’ ως ένα διπλωματικό κατόρθωμα του Γιώργου Σεφέρη, αν λάβουμε υπόψιν μας πως η συζήτηση γύρω από τη μετακομιδή έχει ουσιαστικά ξεκινήσει ήδη από το 1938.³⁶ Ο Σεφέρης, πρόξενος τότε στο Λονδίνο, μεσολαβεί, επιταχύνει και συντονίζει τις διαδικασίες για τον επαναπατρισμό των λειψάνων του Κάλβου, ενώ ο κρατικός μηχανισμός επιστρατεύεται κι οργανώνει έναν επετειακό εορτασμό, η επικαιρότητα του οποίου εκτάκτως επινοείται, και, με κεντρικό άξονα τον επαναπατρισμό των λειψάνων, αποκτά μεγάλη συμβολική σημασία: η τελετή παραλαβής των οστών οργανώνεται στο πλαίσιο του εορτασμού της διπλής, εθνικής και θρησκευτικής, εορτής της 25ης Μαρτίου, διευρύνοντας το ήδη επεξεργασμένο πεδίο των εθνοσυμβολικών πρακτικών της επετείου.³⁷ “Η μετακομιδή των οστών του Κάλβου”, σημειώνει ο Πέτρος Χάρης, “από το αγγλικό νεκροταφείο που τα φιλοξένησε εκατό περίπου χρόνια στη γη της Ζακύνθου...είναι πια γεγονός. Οι απαιτούμενες ενέργειες έγιναν, - άδεια των αγγλικών αρχών, δαπάνη μεταφοράς, άλλες διατυπώσεις - το υπουργείο Παιδείας καταρτίζει την τιμητική επιτροπή καθώς και την εκτελεστική επιτροπή του εορτασμού, ο ποιητής γυρίζει επιτέλους στην πατρίδα...στην πιο κατάλληλη στιγμή: όταν θα εορτάζεται η μεγάλη επέτειος του Ελληνισμού, η 25η Μαρτίου του ’21, που

³⁵ “Η πνευματική κίνησης. Το 1960: ‘Ετος Κάλβου’. Οργανούνται εκδηλώσεις”, *Η Καθημερινή*, 6 Ιανουαρίου 1960, σ. 2.

³⁶ Η μεταφορά των οστών του Ανδρέα Κάλβου στη γενέτειρά του Ζάκυνθο, μετά την ανακάλυψη του τάφου του στο Louth, προτείνεται για πρώτη φορά στα 1938 από τον Κων. Σολδάτο, πρόεδρο της τότε νεοσυσταθείσας ‘Εταιρείας προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών’ (1934) στην ανακοίνωσή του στο Β’ Πανιώνιο Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Ιθάκη από τις 26 έως τις 27 Αυγούστου. Η πρόταση αυτή δεν κατατίθεται ποτέ επίσημα εγγράφως, καθώς ο τόμος με τα πρακτικά του Συνεδρίου καταστρέφεται στον γερμανικό βομβαρδισμό του κερκυραϊκού τυπογραφείου του Λοϊσίου, τον Σεπτέμβριο του 1943 (βλ. Πανιώνιο Συνέδριο panioniosynedrio.gr (τελευταία πρόσβαση 8/5/2016)). Ωστόσο, ήδη από το 1938 φαίνεται να συγκροτούνται πολλές τοπικές επιτροπές Εράνου, υπο την αιγίδα της Εταιρείας Επτανησιακών Μελετών, για τη συλλογή του απαραίτητου ποσού της μετακομιδής ενώ η μεταξική κυβέρνηση φέρεται να ζητά απ’ το Βρετανικό υπουργείο Εσωτερικών να επιτρέψει την μετακομιδή. Η όλη διαδικασία ανακόπτεται από τον πόλεμο αλλά το ενδιαφέρον ενεργοποιείται ξανά από το 1945 κι εξής: “Ο τάφος του Κάλβου, όπως είναι γνωστό, βρίσκεται ξεχασμένος σ’ έναν ενοριακό ναό, στην πόλη Λάουθ της Αγγλίας. Πριν από μερικά χρόνια, είχε γίνει κάποια ενέργεια της Ελληνικής Κυβερνήσεως στο Αγγλικό Υπουργείο Εσωτερικών για την εκπλήρωση της εθνικής αυτής οφειλής, αλλά με τον πόλεμο παραμερίστηκε, όπως ήταν επόμενο. Τώρα που ο πόλεμος τελείωσε, είναι ανάγκη να επαναληφθή το διάβημα αυτό.” (Θεόδωρος Ξύδης, “Σολωμός και Κάλβος”, *Νέα Εστία*, τχ. 439, 1 Οκτωβρίου 1945, σ. 850-851, [στήλη: ‘Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα’]).

³⁷ Για τις εθνοσυμβολικές πρακτικές που συνδέονται με την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου βλ. Κουλούρη, ό.π., καθώς και την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Γιάννη Παπαθεοδώρου με αφορμή το ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και την ανάδειξή του ως ‘εθνικού ποιητή’ στην επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου 1872 στο βιβλίο του *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως ‘εθνικός ποιητής’*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, ειδικά το κεφ. ‘Δημόσιες τελετουργίες και εθνοσυμβολικές πρακτικές’, σ. 241-323.

τόσο πόθησε και τόσο δοξολόγησε με το στίχο του. Γυρίζει όμως σε μια πατρίδα, που με πολύ λίγα πράγματα θα του θυμίζει ό,τι έζησε...”.³⁸

Ισορροπώντας ξανά μεταξύ του ‘τότε’ και του ‘τόρα’, το τυπικό του εορταστικού επαναπατρισμού επιχειρεί να μεταγλωττίσει - ίσως και να εξουδετερώσει - τη χρονική αυτή απόσταση με χωρικούς όρους: εξελίσσεται σε πέντε φάσεις και εξακτινώνεται σε αντίστοιχα μέρη (Louth, Λονδίνο, Αθήνα, Ζάκυνθο και ξανά Louth), μέσα σ’ ένα κράμα από δημόσιες εκδηλώσεις κι εκκοσμικευμένα θρησκευτικά (ορθόδοξα και αγγλικανικά) τελετουργικά. Στις 16 Μαρτίου γίνεται η εκταφή των οστών του Κάλβου και της συζύγου του από το παρεκκλήσι της Αγίας Μαργαρίτας στο Louth, και δυο μέρες μετά, στις 18 Μαρτίου, ψάλλεται ένα σεμνό τρισάγιο στο παρεκκλήσι των νεκροπομπών στο 81 Westbourne Grove στο Λονδίνο, σ’ έναν “από τους ψυχρότερους τόπους [ατμόσφαιρες] που υπάρχουν επί γης”. “στο παρεκκλήσι 7-8 άτομα, ένας πωγωνάτος του BBC που έκανε φωνοληψία της τελετής”.³⁹ Αν οι μέχρι τότε απορίες κι η αμηχανία του Σεφέρη μπροστά στο καρβικό έργο περιστρέφονται γύρω από το ιδιότυπο “‘γλωσσικό εγώ’ του Κάλβου”⁴⁰ και τις εκφραστικές κορυφές της μεγαλόπνοης “πατριωτικής [του] ποίησης”,⁴¹ τώρα πια ο Σεφέρης, ενώπιον της υλικής παρουσίας των σωρών, καταφέρνει να ‘διαβάσει’ - αμήχανα ξανά - τον άνθρωπο Κάλβο “έξω από το υλικό του ποιητή, [...] έξω από το ‘ρήμα’”.⁴² Μια εμμονή, λοιπόν, στα υλικά ίχνη της μνήμης του Κάλβου διαπερνά όλες τις στιγμές του εορτασμού, στην προσπάθεια να καλυφθεί το γνωστικό έλλειμα γύρω από τη ζωή και το έργο του ποιητή “που τ’ όνομά του γράφτηκε στο νερό”.⁴³ “Τι είναι ο ποιητής;”, αναρωτιέται ο Σεφέρης μπροστά από τα δυο φέρετρα. “Δεν ξέρουμε καν το πρόσωπό του, το κατά σάρκα, είναι ίσως κι αυτό - η άγνοιά μας - ένα σύμβολο, μια υπόδειξη γι’ αυτούς που θέλουν να τον προσεγγίσουν· ασφαλώς είναι, τώρα πια, ένα από τα χαρακτηριστικά του θυρεού της μοίρας του”.⁴⁴ Το αίνιγμα δεν φαίνεται να λύνεται ούτε κι όταν ο Σεφέρης βλέπει τις φωτογραφίες που τραβούν οι νεκροθάφτες κατά την εκταφή: “ένα πολύ μεγάλο κρανίο και το κάτω σαγόνι σε τέτοια θέση [που] έδειχνε το στόμα αβυσσώδες ορθάνοιχτο σα να κραύγαζε μ’ όλη τη δύναμή του”.⁴⁵ Η συγκλονιστική όψη του πεθαμένου ενισχύει τη θολή κι αμφίθυμη εικόνα που έχει ο Σεφέρης, μαζί και το σύνολο των Ελλήνων, για τον Κάλβο: ένας ποιητής

³⁸ Πέτρος Χάρης, “Περισυλλογή λειψάνων [Ο Ανδρέας Κάλβος και οι άλλοι Ζακυνθινόι]”, *Νέα Εστία*, τχ. 782, 1 Φεβρουαρίου 1960, σ.173-174: 173.

³⁹ Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Ζ’, 1956-1960*, επιμ.Θ. Μιχαηλίδου, Αθήνα: Ίκαρος, 1990, σ. 162-167: 163 [ημερολογιακή εγγραφή: Παρασκευή 18 Μάρτη 1960]. Για τις διαδικασίες που αφορούν στην εκταφή του Κάλβου και της γυναίκας του από το Louth βλ. την παραπάνω ημερολογιακή εγγραφή καθώς και τις εγγραφές 13-14 Αυγούστου 1960 (σ.233-238), οι οποίες αποτελούν την πρώτη μορφή των κειμένων που επεξεργάζονται και συνθέτουν το δοκίμιο με τον γενικό τίτλο “Κάλβος, 1960” στο: Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμες Β*, Ίκαρος, ⁵1984, σ. 112-135.

⁴⁰ Γιώργος Σεφέρης, “Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβο” [1936], *Δοκίμες Α*, Αθήνα: Ίκαρος, ⁵1984, σ. 56-63: 59.

⁴¹ Γιώργος Σεφέρης, “Πρόλογος για μια νέα έκδοση των Ωδών” [1941], *Δοκίμες Α*, Αθήνα: Ίκαρος, ⁵1984, σ. 179-210: 201.

⁴² Γιώργος Σεφέρης, “Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβο” [1936], *Δοκίμες Α*, Αθήνα: Ίκαρος, ⁵1984, σ. 56-63: 63.

⁴³ Πρόκειται για το επίγραμμα που γράφτηκε στον τάφο του John Keats και προτάσσεται ως motto από τον Δημήτρη Αρβανιτάκη στην έκδοση της *Αλληλογραφίας* του Ανδρέα Κάλβου (τόμ. Α’ 1813-1818, τόμ. Β’ 1819-1869 και αχρονολόγητες επιστολές), Εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός: Δημήτρης Αρβανιτάκης, με τη συνεργασία του Λεούκιου Ζαφειρίου, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2014.

⁴⁴ Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Ζ’, 1956-1960*, επιμ.Θ. Μιχαηλίδου, Αθήνα: Ίκαρος, 1990, σ. 162-167: 163 [ημερολογιακή εγγραφή: Παρασκευή 18 Μάρτη 1960].

⁴⁵ Σεφέρης, ό.π., σ. 164. Βλ. επιπλέον και τα σχόλια του Σεφέρη: “Δεν υπάρχει καμια γνωστή προσωπογραφία του Ανδρέα Κάλβου Ιωαννίδη” (Γιώργος Σεφέρης, “Πρόλογος για μια νέα έκδοση των Ωδών”, *Δοκίμες Α*, Αθήνα: Ίκαρος, ⁵1984, σ. 179-210: 179) και “Θα βρεθώ στο Λάουθ χωρίς λεύκωμα οικείων φωτογραφιών. Το μόνο πορτραίτο που μένει στη διάθεσή μου, είναι κι αυτό ένα αρνητικό- η άγνωστη όψη του Κάλβου, όπως προσπαθεί να την αρθρώσει το μυαλό μου” (Γιώργος Σεφέρης, “Κάλβος, 1960”, *Δοκίμες Β*, Αθήνα: Ίκαρος, ⁵1984, σ. 112-135: 112).

απόμακρος, με μικρή πλην ανθεκτική και δύσκολη ποιητική παραγωγή, που η μνήμη του ολοένα και ξεθώριαζε, καθώς πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του μακριά από την πατρίδα και για πάνω από μισό αιώνα είχε μείνει στην αφάνεια.

Το βράδυ της 19^{ης} Μαρτίου τα οστά καταφθάνουν στο αθηναϊκό αεροδρόμιο του Ελληνικού με μισθωμένη πτήση της Ολυμπιακής Αεροπορίας. Καθώς μια μπάντα παίζει τον εθνικό ύμνο, τα τυλιγμένα με την ελληνική σημαία φέρετρα υποδέχονται εκπρόσωποι από την πολιτική ηγεσία, τον ακαδημαϊκό και λογοτεχνικό χώρο, ενώ, μετά από μια πορεία στη “*φαληρική σιγαλιά*”, η νεκροφόρα καταλήγει στη μικρή εκκλησία του Αγίου Ελευθερίου, όπου χειροτονήθηκε ο Άγιος Διονύσιος, προστάτης του νησιού του ποιητή· ακολουθεί τρισάγιο, κατάθεση στεφάνων και ένας σύντομος λόγος από τον υπουργό Παιδείας κ. Καρμίρη: “*το κράτος [έκανε] ολόκληρο το χρέος του. Για όλα είχε φροντίσει και καμιά δαπάνη δεν απέφυγε*”, τονίζει μεταξύ άλλων.⁴⁶ Το ‘κρατικό χρέος’ συμπληρώνουν θεσμοθετήσεις από το Υπουργείο Παιδείας ειδικών κρατικών βραβείων με αστρονομικά για την εποχή ποσά (25.000δρχ.) για τη συγγραφή εργασιών, πρωτοβουλία που συνδέεται και με την πλούσια σε καλβικές μελέτες φιλολογική συγκομιδή του έτους.⁴⁷

Στις 5 Ιουνίου, Κυριακή πρωί, το αντιτορπιλικό ‘Χατζηκωνσταντής’ φθάνει στο λιμάνι της Ζακύνθου μεταφέροντας τα δυο φέρετρα στη γενέτειρα του ποιητή· εκεί, μια νέα “*πομπή επιβλητική, καλά οργανωμένη, αζέχαστη. Πρώτα ο Σταυρός, και τα εξαπτέρυγα, έπειτα τα φέρετρα απάνω σε δυο αυτοκίνητα, σκεπασμένα με τη γαλανόλευκη, σε μικρή απόσταση μόνος, ισχνός και ψηλός ο Μητροπολίτης κ. Αλέξιος, από τη μια πλευρά και την άλλη των φερέτρων ιερείς, πίσω από τον ιεράρχη ο Γεν. Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος, ο βουλευτής του νησιού, οι αντιπρόσωποι των πνευματικών ιδρυμάτων και των λογοτεχνικών οργανώσεων, άλλοι Αθηναίοι και πολλοί Ζακυνθηνοί, κι όλοι πλιασιωμένοι από το τιμητικό απόσπασμα κι όλοι μ’ ένα βήμα, στο ρυθμό των εμβατηρίων, που έπαιζαν η στρατιωτική και η δημοτική μουσική και που δεν ήταν πένθιμα, δεν συνόδευαν κηδεία*”.⁴⁸ Η γιορτινή τελετή εγγράφεται στον δημόσιο χώρο αλλά και στα συλλογικά συναισθήματα, όχι στο πλαίσιο μιας ‘ρητορικής του πένθους’ αλλά ως ευφορική ικανοποίηση μιας συλλογικής εθνικής οφειλής προς τον ποιητή: η μνήμη του Κάλβου αποκαθίσταται ακέραια στην πατρίδα του και κατ’ επέκταση και στη συνείδηση του πλήθους. Την ίδια στιγμή, η μαζική και ενθουσιώδης συμμετοχή του κόσμου σε στιγμιότυπα του εορτασμού δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί αν λάβει κανείς υπ’ όψιν του την μέχρι τότε απήχηση του έργου του Κάλβου· ό,τι τους κινητοποιεί είναι περισσότερο η αίσθηση της συμμετοχής σε μια στιγμή ‘ιστορίας εν τη γενέσει’ (history in the making),

⁴⁶ Πέτρος Χάρης, “Τα γεγονότα και τα ζητήματα. Ώρα ιερή [Η επιστροφή του Κάλβου στην πατρίδα]”, *Νέα Εστία*, τχ. 786, 1 Απριλίου 1960, σ. 472-474. Η μηνιαία απεργία των εργατών Τύπου της εποχής (Μάρτιος-Απρίλιος) στερεί από τις εφημερίδες εντυπωσιακά πρωτοσέλιδα με την άφιξη των σωρών.

⁴⁷ Ενδεικτικά επιλέγω και παραθέτω από τις πάνω από 100 κριτικές μελέτες γύρω από τον Κάλβο που κυκλοφορούν το 1960 (βλ. εγγραφές 583-697 στο Γιώργος Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου (1818-1988)*, ΕΛΙΑ, 1993): Κ. Πορφύρης, *Καλβικά Διάφορα*, Αθήνα, 1960· Γιώργος Ζώρας, *Βιογραφία-Εργογραφία-Πρώτες κριτικές- Αι ωδαί*, Αθήνα, 1960· Γιώργος Ζώρας, *Ανδρέου Κάλβου, Ωδή εις Ιονίους και άλλα μελετήματα*, Αθήνα 1960· *Ανδρέου Κάλβου, Άπαντα (Λύρα- Ωδαί)*, Εισαγ Σπύρου Μυλωνά, Αθήνα, 1960· Αντ. Ιντιάνος, *Άγνωστες σελίδες από τη ζωή και το έργο του Ανδρέα Κάλβου*, Λευκωσία, 1960· Σ.Α.Σωφρονίου, *Ανδρέας Κάλβος, Κριτική Μελέτη*, πρόλογος R.J.H.Jenkins, Αθήνα, 1960· επίσης, το εκτός σειράς αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* “Ανδρέας Κάλβος, Η επιστροφή στην πατρίδα”, τόμ. 68, Σεπτέμβριος 1960 - ένα από τα σημαντικότερα βοηθήματα στην μελέτη του Κάλβου, που περιέχει από τη διάλεξη του Παλαμά το 1888 καθώς και κείμενα από το πρώτο αφιέρωμα του περιοδικού το 1946 (τχ. 467, Χριστούγεννα 1946).

⁴⁸ Πέτρος Χάρης, “Προβλήματα και Ερωτήματα: Η επιστροφή (Ο Ανδρέας Κάλβος στη Ζάκυνθο)”, *Νέα Εστία*, τχ. 791, σ. 772-774: 773.

μιας κι ο Κάλβος από δω και πέρα θα είναι στενά συνυφασμένος με την επιστροφή του στην πατρίδα. “Όλα ήταν ωραία και φρέσκα”, σημειώνει ο Ηλίας Βενέζης, “δεν υπήρχε αέρας πένθους και θανάτου[...] δεν έκαναν καμία προσπάθεια να υποκριθούν τον τεθλιμμένο επειδή δέχονταν το νεκροσέντοκο. Όχι. Εδώ με ό,τι συνέβαινε ήταν μια νίκη του ανθρώπου πάνω στην αγριότητα του καιρού μας και έπρεπε να τη γιορτάσουμε: ένα ποιητής επέστρεφε στο νησί του...Είχε ομορφιά και δύναμη και ελπίδα η προχτεσινή επιστροφή”.⁴⁹ Η πομπή καταλήγει στον Άγιο Νικόλαο του Μώλου, όπου ακολουθεί τρισάγιο, κατάθεση στεφάνων, σύντομοι λόγοι των εκπροσώπων και λαϊκό προσκύνημα των σωρών ενώ στις 29 Αυγούστου ενταφιάζονται στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Φιλικών.

Εν τω μεταξύ, στις 14 Αυγούστου, στη γεμάτη κόσμο εκκλησία της Αγίας Μαργαρίτας στο Keddington, μετά από έναν αγγλικανικό εσπερινό, χοροστατούντος του προκαθήμενου της Μητρόπολης του Λίνκολν, ο Σεφέρης αποκαλύπτει την καλυμμένη με ελληνική σημαία αναμνηστική πλάκα για τον Κάλβο, που τεκμηριώνει σε ορατή βάση τη μνήμη του ποιητή μαζί και την ιστορικότητα της στιγμής· η επιγραφή στην πλάκα: “on March 16, 1960, their remains were taken to rest in his native island of Greece not forgetful of his words/ Είναι Γλυκός ο θάνατος / Μόνον όταν κοιμώμεθα / εις την πατρίδα”. Στο λόγο που εκφωνεί ενθέτει αποσπάσματα από μια δική του αθησαύριστη αγγλική μεταφράση από τη ‘Βρετανική μούσα’ και τον ‘Φιλόπατρι’⁵⁰ ενώ η τελετή ολοκληρώνεται με τον ‘Ύμνο εις την Ελευθερία’ παιγμένο από εκκλησιαστικό όργανο: “ο Κάλβος, ο Σολωμός, ο Μάντζαρος κι όλοι οι αγώνες της ελληνικής λαλιάς, μέσα σε μια στιγμή, σ’ εκείνη τη μικρή εκκλησία της αγροτικής Αγγλίας. Ήταν συγκινητική αυτή η παρουσία· ήταν σα μια αποκατάσταση του δεσμού του Κάλβου με τις ρίζες του”,⁵¹ σημειώνει ο Σεφέρης.

Πίσω από τη συναισθηματική ένταση της όλης πρωτοβουλίας, η σεφερική αυτή διαπίστωση, η τιμητική πλάκα από μια πατρίδα που ‘δεν ξεχνά’ αλλά και όλη η εκτύλιξη του εορτασμού κατορθώνουν όντως “να υπενθυμίσ[ουν] το γεγονός πως υπήρξε κάποτε ένας μεγάλος Έλληνας ποιητής ο οποίος είχε πεθάνει στην Αγγλία”,⁵² συνδέοντας, με αφορμή τον Κάλβο, τις εύθραστες έννοιες των εθνικών συνόρων και της τέχνης. “Πατέρα των Πάντων”, εκφωνεί ο προκαθήμενος, “σ’ ευχαριστούμε για την ομορφιά της ποίησής του και για τους ευγενικούς στοχασμούς του, που τους έκαμε ακόμη πιο ευγενικούς η μεγαλοφυΐα του. Και παρακαλούμε, δώσε τα έθνη των ανθρώπων να ‘ρθουνε πιο κοντά με τη βοήθεια της έμπνευσης και της εργασίας των ποιητών και όλων των καλλιτεχνών, σε συμπάθεια και κατανόηση”.⁵³ Τα αιτήματα της πνευματικής ελευθερίας και της οικουμενικής συμφιλίωσης, συγκινητικά σύμβολα των (παλαιών) δεσμών μεταξύ των δύο χωρών αλλά και της ποιητικής δικαιοσύνης, ηχούν αμήχανα υπό την σκιά του Κυπριακού διακανονισμού μετά από τις συμφωνίες της

⁴⁹ Ηλίας Βενέζης, “Σημειώσεις της Τρίτης. Ο Κάλβος επιστρέφει στη Ζάκυνθο”, *Το Βήμα*, 7 Ιουνίου 1960, σ.1&4. Με αφορμή την άφιξη των σωρών του Κάλβου και της Καρλόττας στη Ζάκυνθο βλ. και Λίνος Πολίτης, “Αι επιφυλλίδες της Καθημερινής. Ο ποιητής των Ωδών, Αντιθέσεις στον Ανδρέα Κάλβο”. *Η Καθημερινή*, 5 Ιουνίου 1960, σ. 1&4.

⁵⁰ Ο Σεφέρης μεταφράζει πρόχειρα στο ημερολόγιό του στα αγγλικά τους στ. 106-115 από την ωδή ‘Η βρετανική μούσα’ και τους στ. 36-50 από τον ‘Φιλόπατρι’, με σκοπό να τους συμπεριλάβει στο λόγο που θα εκφωνούσε στα αποκαλυπτήρια. Ωστόσο, στο αυτόγραφο της ομιλίας του δεν συμπεριλήφθηκε τελικά η 1^η στροφή από τη ‘Βρετανική μούσα’ (βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Ζ’, 1956-1960*, επιμ.Θ. Μιχαηλίδου, Αθήνα: Ίκαρος, 1990, σ. 232/334 [ημερολογιακή εγγραφή: Σάββατο 6 Αυγούστου 1960]).

⁵¹ Γιώργος Σεφέρης, “Στο κοιμητήριο του Κάλβου. Ο Σεφέρης περιγράφει το προσκύνημά του στο Λάουθ και το Κέντιγκτον”, *Ο Ταχυδρόμος*, 3 Σεπτεμβρίου 1960, σ.11.

⁵² Ρόντρικ Μπήτον, *Περιμένοντας τον Άγγελο. Βιογραφία*, μετάφραση: Μίκα Προβατά, Ωκεανίδα, 2003, σ. 534.

⁵³ Γιώργος Σεφέρης, “Κάλβος, 1960”, *Δοκίμες Β*, Αθήνα: Ίκαρος, ⁵1984, σ.112-135: 133.

Ζυρίχης-Λονδίνου, όπου ενεπλάκη κι ο Σεφέρης.⁵⁴ συμπτωματικά, η τελετή στην Αγγλία πραγματοποιείται 2 μέρες πριν τον επίσημο εορτασμό της ανεξαρτησίας της Κύπρου (16 Αυγούστου 1960).

γ. Η χρονιά του Καβάφη

Στα 1963 σειρά έχει το 'έτος Καβάφη', γιορτάζοντας σε μια διπλή επέτειο τα εκατόχρονα από τη γέννηση και τα τριαντάχρονα από το θάνατο του Αλεξανδρινού. 'Σαν έτοιμη από καιρό', η επέτειος του Καβάφη χορηγεί μεν μια αφορμή για έναν "απολογισμό της εξηκονταετίας 1903-1963 [και του] αγώνα του [καβαφικού] έργου ώσπου να κερδίσει τη θέση που του ανήκει"⁵⁵ καθώς και για "μια σημερινή [υπογράμμιση στο πρωτότυπο] τοποθέτηση του έργου του Καβάφη"⁵⁶ στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας*, αλλά περισσότερο πλαισιώνει την εορταστική κορύφωση της έντονα αυξημένης επικαιρότητας της 'υπόθεσης Καβάφη' στην μεταπολεμική κριτική, ιδιαίτερα στους κόλπους της αριστερής διανόησης.⁵⁷ Τα "τείχη της Αριστεράς",⁵⁸ που ξεκίνησαν να γκρεμίζονται από το 1955 με τις ιστορικές μελέτες του Στρατή Τσίρκα για την πολιτική και κοινωνική διάσταση της ποίησης του Αλεξανδρινού,⁵⁹ τα ίδια αυτά τείχη 8 χρόνια μετά, στα 1963, έχουν οριστικά εξαλειφθεί στο επετειακό αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* για τον Καβάφη, που επιμελείται ο ίδιος ο Τσίρκας.⁶⁰ Ωστόσο, το αφιερωματικό τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης* κεφαλαιοποιεί τη νέα ενιαία ιστορική και πολιτική αίσθηση του Αλεξανδρινού όχι μόνο σε επίπεδο κριτικού λόγου αλλά και τεκμηριωτικής πρακτικής, εγκαινιάζοντας, με τον σχολιασμένο χρονολογικό πίνακα σύνθεσης καβαφικών ποιημάτων και το

⁵⁴ Για τις αντιδράσεις των πολιτικών επικριτών του Σεφέρη με αφορμή την εμπλοκή του στην μετακομιδή των λειψάνων του Κάλβου βλ. ενδεικτικά ένα από τα δημοσιεύματα της *Εστίας*: "Αφού εθυσίασεν η Κυβέρνησις εις τους Τούρκους καννιβάλους της Κύπρου την ελευθερίαν, που είναι 'βγαλμένη απ' τα κόκκαλα τα ιερά' φροντίζει τάχα να φέρη εξ Αγγλίας τα κόκκαλα ενός από τους εθνικούς ποιητάς μας! Αλλά δεν αμφιβάλλομεν ότι τα οστά του ποιητού του 'Φιλοπάτριδος' θα τρίζουν από αγανάκτησιν, όταν θα τα παραλάβη ο εν Λονδίνω συνένοχος του κ. Τσοτίτσα" ("Τα οστά του Κάλβου", *Εστία*, 13 Μαρτίου 1959, σ. 2, βλ. επίσης και Σάββας Παύλου, *Σεφέρης και Κύπρος*, Λευκωσία, 2000, σ. 262-263).

⁵⁵ Πέτρος Χάρης, "Ο Καβάφης σε τρεις γενιές", *Νέα Εστία*, τχ. 872, Νοέμβριος 1963, σ. 1939. Το εν λόγω αφιερωματικό τεύχος της *Νέας Εστίας* (τχ. 872, Νοέμβριος 1963) συστήνεται ως ανθολογία της ελληνικής κριτικής γύρω από το έργο του Καβάφη, περιλαμβάνοντας μελέτες που γράφηκαν πριν το θάνατο του ποιητή, με πρώτο το κείμενο του Γρ. Ξενόπουλου στα *Παναθήναια* το 1903, αναδημοσίευση του αφιερωματικού τεύχους της *Νέας Εστίας* μετά το θάνατο του ποιητή (τχ. 158, 15 Ιουλίου 1963) καθώς και νέες μελέτες· η κυκλοφορία του τεύχους συμπίπτει με την απονομή του Νόμπελ στον Γιώργο Σεφέρη (24 Οκτωβρίου) κι επί του πειστηρίου η είδηση τοποθετείται στη στήλη "Τα γεγονότα και τα ζητήματα" (σ.1653-54).

⁵⁶ 'σημειώσεις της *Νέας Εστίας*' στο άρθρο του Γ.Π.Σαββίδη, "Το αρχείο Κ.Π.Καβάφη. [Μια πρώτη ενημερωτική έκθεση]", *Νέα Εστία*, τχ. 872, 1 Νοεμβρίου 1963, σ.1539-1547: 1539.

⁵⁷ Για μια προσέγγιση γύρω από την τύχη του καβαφικού έργου στην αριστερή διανόηση, ειδικά τη μεταπολεμική περίοδο, βλ. Κώστας Κρεμμύδας, "Η αντιμετώπιση του Καβάφη από την Αριστερά", *Μανδραγόρας*, τχ. 48, Μάιος 2013· Μίλτος Πεχλιβάνος & Γιάννης Παπαθεοδώρου, "Η επινόηση του πολιτικού Καβάφη: τεκμηριώνοντας το χρονικό μιας ανάγνωσης", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ.122-123, Ιούλιος-Δεκέμβριος 2013, σ. 27-47.

⁵⁸ Χρύσα Προκοπάκη, "Τα τείχη της Αριστεράς και ο Καβάφης", *Μανδραγόρας*, τχ. 6-7, 1995, σ. 179-186.

⁵⁹ Βλ. Στρατή Τσίρκα, "Οι περιπέτειες του μεγάλου ΟΧΙ", *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 12, Δεκέμβριος 1955, σ. 450-463 και Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα: Κέδρος, 1958.

⁶⁰ Όπως σημειώνει η Βενετία Αποστολολίδου, στο επετειακό αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* (τχ. 108, Δεκέμβριος 1963) αντί για 'τείχη' και δογματικές θέσεις, βλέπει κανείς "το άνοιγμα, [τον] χώρο, [την] άνεση σε άλλους μελετητές, νεότερους, με στενότερες ή χαλαρότερες σχέσεις με την Αριστερά" (Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα: Πόλις, 2003, σ. 149-150). Στο αφιέρωμα δεν συμμετέχει σχεδόν κανείς από την ομάδα του περιοδικού αλλά, αντίθετα, άλλοι, μη αριστεροί συνεργάτες (Γ.Π.Σαββίδης, Μ.Χ.Γεωργίου (ψευδώνυμο του Παν. Μουλλά), Γ.Α.Σαρεγιάννης, Ε. Μ. Forster, W. H. Auden κ.ά.). Για το αφιέρωμα βλ. και Μάρθα Καρποζήλου, "Τεύχη αφιερώματα στην *Επιθεώρηση Τέχνης*", *Διαβάζω*, τχ.67 (1983), σ. 38-44.

βιογραφικό σχεδιάσμα του ποιητή,⁶¹ μια σειρά από καινούργιους τρόπους να διαβάζει, να οργανώνει και να μελετά κανείς τα υλικά ίχνη από το λογοτεχνικό παρελθόν, όπως θα συζητήσω λεπτομερώς στη συνέχεια. Ο Καβάφης μπαίνει, λοιπόν, εορταστικά και από την ‘επίσημη πόρτα’ στο χώρο της Αριστεράς, όπως επιβεβαιώνουν άλλωστε η αφιερωματική συλλογή του Ρίτσου⁶² και η εορταστική ομιλία του Κώστα Βάρναλη, ο οποίος καταγγέλλει τον πνευματικό κόσμο της Ελλάδας που “*άργησε πολύ να τιμήσει ‘δημόσια’ κι επίσημα το μεγάλο Αλεξαντρινό Ποιητή*”,⁶³ ενώ δεν αργεί να ανακηρυχθεί πανηγυρικά και σε ‘εθνικό ποιητή’ από τον Γ.Π.Σαββίδη στα πλαίσια μιας ραδιοφωνικής συνέντευξης τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς.⁶⁴

Στο άνυσμα της επετείου, όμως, το ενδιαφέρον για τον Καβάφη ξεπερνά το λογοτεχνικό πεδίο και εξαπλώνεται σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου. Ο πρώτος πανελλήνιος διαγωνισμός αριστούχων της μέσης εκπαίδευσης, θεσπισμένος από το Υπουργείο Παιδείας, αφορά μια συγκριτική προσέγγιση των διδαγμάτων τριών κειμένων της ελληνικής γραμματείας, του ‘Επιταφίου’ του Περικλή, των ‘Επιστολών’ του Αποστόλου Παύλου και των ‘Θερμοπυλών’ του Καβάφη⁶⁵ - κίνηση μεταξύ των τελευταίων δειγμάτων της ‘γλωσσικής αναρχίας’ πριν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 καθιερώσει τη διδασκαλία αρχαιοελληνικών κειμένων από νεοελληνική μετάφραση στο γυμνάσιο -⁶⁶ ενώ στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκεται και η (ελλειπής) διδασκαλία της ποίησης του Αλεξανδρινού στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.⁶⁷ Παράλληλα, ο εκδοτικός οίκος ‘Φέξη’ αναλαμβάνει την κυκλοφορία εορταστικού γραμματοσήμου για το έτος Καβάφη σε σύνθεση των Λεωνίδα Χρηστάκη και Σοφο(κλή) Αντωνιάδη,⁶⁸ μια “*θαυμάσια διαφημιστική ιδέα για γεγονότα πνευματικής σημασίας*”,⁶⁹ ενώ ο Τύπος της εποχής κατακλύζεται αφενός με προαναγγελίες γύρω από την κινηματογραφική μεταφορά από τον Μιχάλη Κακογιάννη των καθαφικών “Βαρβάρων” σε ένα

⁶¹ “Κ.Π.Καβάφης, Ανέκδοτος χρονολογικός πίνακας σύνθεσης ποιημάτων 1891-1925”. Έκδοση και σημειώσεις Γ.Π.Σαββίδη, *Επιθεώρησης Τέχνης*, τχ. 108, Δεκέμβριος 1963, σ. 567-576 και Στρατής Τσίρκας, “Κ.Π.Καβάφης, Σχεδιάσμα χρονολογίας του βίου του”, *Επιθεώρησης Τέχνης*, τχ. 108, Δεκέμβριος 1963, σ.676-706.

⁶² Γιάννης Ρίτσος, *Δώδεκα ποιήματα για τον Καβάφη*, Αθήνα: Κέδρος, Νοέμβριος 1963.

⁶³ Η ομιλία του Βάρναλη στην εκδήλωση της Εθνικής Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών λαμβάνει χώρα στις 9 Δεκεμβρίου 1963 στο θέατρο Παπά· η ομιλία του Βάρναλη τοποθετείται και ως προλογικό κείμενο στο επετειακό αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης*, βλ. και Κώστας Βάρναλης, “Μοναδικός, Ανομοιάστος κι ανεπανάληπτος”, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 108, Δεκέμβριος 1963, σ. 549-550.

⁶⁴ “‘Ο Καβάφης ΕΙΝΑΙ εθνικός ποιητής!’ Μια ραδιοφωνική συνέντευξη του Γ.Π.Σαββίδη από τον Γ.Ν.Κάρτερ”, *Ο Ταχυδρόμος*, τχ. 496, 12 Οκτωβρίου 1963, σ. 9. Τώρα στο: Γ.Π.Σαββίδη, *Εδώδιμα Αποικιακά*, Αθήνα: Ερμής, 2000, σ. 321-325.

⁶⁵ *Πρώτος Πανελλήνιος Διαγωνισμός αριστούχων μέσης εκπαίδευσης* 1962, Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Εκδ.υπ’ αριθμ.3/1963. Θέμα εκθέσεως: “Ποιες σκέψεις κάμνετε και ποια διδάγματα αντλείτε από την ανάγνωσιν των τριων κειμένων που ακολουθούν και που αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικές εποχές της ελληνικής γραμματείας;”.

⁶⁶ Αναφέρομαι στο άρθρο 8.3 του Ν.Δ. 4379/1964 στα πλαίσια της μεταρρύθμισης των Παπανδρέου-Παπανούτσου το 1964. Βλ. σχετικά *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. (Τεκμήρια ιστορίας 1895-1967)*, τόμ. Β (1895-1967), επιμ. Αλέξης Δημαράς, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1998, σ. 266-282.

⁶⁷ “‘Να πάθης (και να μάθης;) απ’ τους σπουδασμένους. Δύο δείγματα του απίστευτου τρόπου με τον οποίον παρουσιάζονται οι ποιητές μας στα γυμνασιόπαιδα”, *Ο Ταχυδρόμος*, τχ. 474, 11 Μαΐου 1963, σ. 21, όπου σχολιάζεται από τον Κ.Θ.Δημαρά η διδασκαλία του ‘Ο Θεός και ο Θάνατος’ του Ι.Καρασούτσα και απ’ τον Γ.Π.Σαββίδη η ‘Ιθάκη’ του Καβάφη, όπου και καταγγέλλονται η παραποίηση αλλά και η παράλειψη καθαφικών στίχων στα αναγνωστικά εγχειρίδια.

⁶⁸ Για την πρόταση της έκδοσης λογοτεχνικού αναμνηστικού γραμματοσήμου Καβάφη βλ. Κ. Στεφανουδάκη, “Να μην αγνοηθεί η επέτειος του Κ. Καβάφη” [Η φιλοτελική στήλη], *Ελευθερία*, 2 Μαΐου 1963, σ. 4.

⁶⁹ “Το έτος Καβάφη - Λογοτεχνικό Γραμματόσημο”, *Ελευθερία*, 31 Ιουλίου 1963, σ. 4. Το γραμματόσημο βγαίνει σε κυκλοφορία 500.000 τεμαχίων από τον εκδοτικό οίκο Φέξη και απεικονίζει τον ποιητή γράφοντα κάτω από μια λάμπα, με σαφείς συνειρμούς από το καθαφικό ποίημα ‘Απ’ τες εννιά’.

“‘πειραματικό φιλμ’, [μια] ‘έντελώς πρωτοποριακής μορφής’ δεκαπεντάλεπτη ταινία”⁷⁰ ως τμήμα της ‘Ανθολογίας 1963’ του Άντονι Κουήν, και αφετέρου με σχόλια γύρω από ραδιοφωνικές εκπομπές για τον Αλεξανδρινό, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η αναμετάδοση της συνέντευξης του Ε.Μ.Φόρστερ για τον Καβάφη από την ελληνική υπηρεσία του BBC.⁷¹ λίγους μήνες μετά, κυκλοφορεί από την δισκογραφική εταιρεία ‘Lyra’ στη σειρά ‘Διόνυσος’ και ο πρώτος καβαφικός δίσκος 45 στροφών με τον ‘Σαββίδη να διαβάζει Καβάφη’.⁷² Από τα διαφημιστικά γραμματόσημα μέχρι τα ραδιοκύματα, τους δίσκους και τη μεγάλη οθόνη, η εικόνα και το έργο του Καβάφη ξεκινά να μεταπλάθεται όχι μόνο εντός του λογοτεχνικού πεδίου αλλά και σε νέα πολιτιστικά προϊόντα που παράγονται, κυκλοφορούν και καταναλώνονται ευρέως στην αγορά των αγαθών, σηματοδοτώντας οριστικά τη ρήξη με τις “μοντερνιστικές διακρίσεις μεταξύ υψηλής και μαζικής κουλτούρας, πολιτικής και καθημερινής ζωής”⁷³ και επιβεβαιώνοντας σιγά-σιγά μια “πολιτιστική στροφή στην καθημερινή ζωή κι εμπειρία”⁷⁴ αλλά και “μια επέκταση του πολιτισμού σε ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο”.⁷⁵

3. Τα χαρτιά των ποιητών

Ωστόσο, η καβαφική επέτειος δεν περιορίζεται μόνο σε κριτικές μελέτες ή νέες μορφές πολιτιστικών και καταναλωτικών αγαθών γύρω από το έργο του Αλεξανδρινού αλλά οδηγεί - εκτός από εορταστική υποχρέωση - και σε έναν νέου τύπου γραμματολογικό “εξαναγκασμό” γύρω από το αρχείο του ποιητή αυτή τη φορά, όπως σημειώνει ο Πάνος Μουλλάς: “Συνήθεια σχετικά πρόσφατη, τα διάφορα έτη εορτασμού ενσωματώθηκαν σταθερά τον τελευταίο καιρό στον κορμό της πνευματικής ζωής μας ... Ένα πανηγυρικό ‘έτος’, ανεξάρτητα από τις σκοπιμότητες που το υπαγορεύουν...έχει να παρουσιάσει στη λήξη του μια πλούσια συγκομιδή -θετική ή αρνητική, αδιάφορο. Έτσι, η τιμή γίνεται επανεκτίμηση, η επέτειος ευκαιρία σπουδής ή επανατοποθέτησης...στην περίπτωση του Καβάφη, όπως έδειξαν τα πράγματα, ο εορτασμός στάθηκε[...]σχεδόν αναγκαίος. Αναγκαίος, βέβαια, σημαίνει και άλλα πολλά, δεν αποκλείει ωστόσο και την έννοια ενός είδους εξαναγκασμού. Γιατί, αλήθεια, είναι πολύ αμφίβολο αν, χωρίς το εκβιαστικό ερέθισμα του έτους Καβάφη, η φιλολογική έρευνα θα συγκέντρωνε τόσο αποτελεσματικά την προσοχή της ή θα κορύφωνε τόσο σύντομα τον οργασμό της γύρω απ’ τη ζωή και το έργο του ποιητή. Και δεν είναι λίγο. Μετά το 1963 μπορεί πια να αντιμετωπίζουμε τον Καβάφη, δεν λέω με καινούρια προοπτική, πάντως όμως με το απόθεμα μιας πλουσιότερης γνώσης, φτάνει μόνο να αναλογιστεί κανείς

⁷⁰ Δ.Α.Βαρώτσος, “‘Οι Βάρβαροι’ με τον Κουήν”, *Το Βήμα*, 25 Ιουλίου 1963, σ.2. Βλ. και “Ο Κακογιάννης θα γυρίσει τους Βαρβάρους του Καβάφη. Τμήμα της ‘Ανθολογίας’ του Άντονι Κουήν”, *Ελευθερία*, 24 Ιουλίου 1963, σ. 2.

⁷¹ Για την προαναγγελία της μετάδοσης (18 Μαΐου 1963) βλ. “Ραδιοφωνική ομιλία του Ε.Μ.Φόρστερ δια τον Καβάφη”, *Η Καθημερινή*, 10 Μαΐου 1963, σ. 2, όπου και δημοσιεύεται φωτογραφία του Φόρστερ με τον δημοσιογράφο και συνεργάτη του BBC Σ.Σωφρονίου που παίρνει και την συνέντευξη. Για ένα σχολιασμό της συνέντευξης βλ. “Ο ποιητής Καβάφης όπως τον εγνώρισα...Συνέντευξις με τον επιφανή Άγγλον λογοτέχνην Ε.Μ.Φόρστερ. Ο χαρακτήρας του, οι ιδέες του, η ποίησίς του”, *Το Βήμα*, 19 Μαΐου 1963, σ. 9.

⁷² Γ.Π.Σαββίδης, “Για μια πρώτη ανάγνωση του Καβάφη σε δίσκους”, *Εποχές*, τχ. 18, Οκτώβριος 1964, σ. 56-65. Ο Σαββίδης συνηθίζει να αποκαλεί την ηχογράφηση αυτή “ανάγνωση του 1963-64” (βλ. ανατύπωση του άρθρου στο Γ.Π.Σαββίδης, *Μικρά καβαφικά*, τομ. Α’, Ερμής, 1985, σ. 59-89: 89, τελική σημείωση) και μπορούμε να υποθέσουμε με αρκετή βεβαιότητα πως όντως είχε προγραμματιστεί στο πλαίσιο του επετειακού εορτασμού.

⁷³ Andreas Huyssen, *After the Great Divide. Modernism, Mass culture and postmodernism*, Indiana University Press, 1986, σ. x.

⁷⁴ Mike Featherstone, “Cultural Change and Social Practice”, στο: Mike Featherstone, *Consumer Culture and Postmodernism*, SAGE, 2007, σ. 50-63.

⁷⁵ Fredric Jameson, *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, 1991, σ. 87.

το ποσοστό του αρχείου του που ήρθε στο φως ή τουλάχιστο τα πεζά του γραψίματα που, ανέκδοτα ή αθησαύριστα ως τώρα, επιτέλους ανασύρθηκαν από τη σκιά”.⁷⁶

Το καθαφικό αρχείο αποκτά, στα χέρια του νεαρού τότε νεοελληνιστή Γ.Π.Σαββίδη, κεντρικό ρόλο στον επετειακό εορτασμό όχι μόνο ή όχι τόσο για τα κρυμμένα τεκμήρια που έρχονται στο φως αλλά κυρίως γιατί εγκαινιάζει μια “αρχειακή στροφή”⁷⁷ στον τρόπο που (προτείνει να) διαχειρίζονται και ενδιαφέρουν στο παρόν τα αρχειακά τεκμήρια, τα κατεξοχήν υλικά, δηλαδή, ίχνη του παρελθόντος. Με άλλα λόγια, όπως μας θυμίζει η Arlette Farge, “το ζήτημα δεν είναι να ανακαλύψουμε μια για πάντα έναν θαμμένο θησαυρό που θα τον κερδίσει ο πιο πονηρός ή ο πιο περίεργος, αλλά να θεωρήσουμε το αρχείο στυλοβάτη που επιτρέπει στον ιστορικό να αναζητήσει νέες μορφές γνώσης [η υπογράμμιση δική μου] τις οποίες αγνοεί”.⁷⁸ Σε ό,τι ακολουθεί, θα προσπαθήσω να περιγράψω πώς η αρχειακή ενασχόληση με τα χαρτιά του Αλεξανδρινού συνδέεται οργανικά, τροφοδοτεί και συστήνει τη βιβλιογραφική διερεύνηση και μια σύγχρονη ιστορικά προσανατολισμένη εκδοτική προσέγγιση ως νέους τρόπους γνώσης, κατανόησης και μνήμης γύρω από το καθαφικό έργο κι ευρύτερα γύρω από το λογοτεχνικό παρελθόν.

Τον Μάιο του 1963 ο Γ.Π.Σαββίδης με το άρθρο του “Για δυο νέες εκδόσεις του Καβάφη” στο ιδρυτικό τεύχος του περιοδικού *Εποχές* παρουσιάζει το διπλό εκδοτικό του πλάνο γύρω από το καθαφικό έργο ως ένα από τα πιο σημαντικά επετειακά δώρα στη μνήμη του ποιητή: “τίποτα, ασφαλώς, δεν θα ικανοποιούσε βαθύτερα [τον Καβάφη], από τη γνώση ότι τα εκατόχρονα της γέννησής του και τα τριαντάχρονα του θανάτου θα γιορτάζονταν, πριν απ’ όλα, με την πρώτη λαϊκή έκδοση των *Ποιημάτων* του, και με την πρώτη έκδοση των *Απάντων* του”.⁷⁹ Σχετικά με τη λαϊκή έκδοση των καθαφικών ποιημάτων, την οποία “μπορούμε να πούμε ότι την είχε σχεδιάσει και πραγματοποιήσει, ως ένα σημείο, ο ίδιος ο Ποιητής”, ο Σαββίδης περιγράφει το εκδοτικό αίνιγμα και τις μεθοδολογικές αρχές που επιλέγει ν’ ακολουθήσει: “προκειμένου για μια έκδοση που έχει σκοπό να καταστήσει προσιτό, σε όσο το δυνατό περισσότερους αναγνώστες, το σύνολο του τελειωμένου ποιητικού έργου του Καβάφη, τίθεται ένα θεμελιακό πρόβλημα, φιλολογικό όσο και ηθικό: πώς να συνδυαστεί η θεματική σειρά με την χρονολογική, χωρίς να παραβιαστεί η ‘εκ των πραγμάτων’ τελευταία έκφραση της θέλησης του Ποιητή; Η λύση που προκρίθηκε, ελπίζω να μην είναι αντίθετη με την ‘ποικίλη δράσι των στοχαστικών προσαρμογών’ που επρέσβευε ο Καβάφης και την οποία εφάρμοξε ως και στις εκδόσεις του”.⁸⁰ Νομίζω ότι μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την έντονη αυτή επιμονή του Σαββίδη να ακολουθήσει πιστά την εκδοτική βούληση του Αλεξανδρινού αν αναλογιστούμε τη σύνδεση της “απατηλής” εικόνας που συνόδευε τη μέχρι τότε μνήμη του Καβάφη με την εκδοτική τύχη των ποιημάτων του, κι εννοώ εδώ την περίφημη ‘έκδοση Καλμούχου’,⁸¹ ένα συλλεκτικό, τυπογραφικό μεν

⁷⁶ Παναγιώτης Μουλλάς, “Βιβλιογραφικά ‘Έτους Καβάφη’”, *Εποχές*, τχ. 13, Μάιος 1964, σ. 62-63: 62.

⁷⁷ Ann Laura Stoler, “Tracing the Archival Turn”, *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*, Princeton University Press, 2009, σ. 44-46.

⁷⁸ Arlette Farge, *Η γεύση του αρχείου*, μετάφραση: Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα: Νεφέλη, 2004, σ. 70.

⁷⁹ Γ.Π.Σαββίδης, “Για δυο νέες εκδόσεις του Καβάφη”, *Εποχές*, τχ. 1, Μάιος 1963, σ. 55-58: 56.

⁸⁰ Σαββίδης, ό.π., σ. 56.

⁸¹ *Κ.Π.Καβάφη: Ποιήματα*. Καλλιτεχνική εργασία Τάκη Καλμούχου. Φιλολογική Επιμέλεια Ρίκας Σεγκοπούλου. Μέρμινια Ενώσεως Ελλήνων Λογοτεχνών. Έκδοσις «Αλεξανδρινής Τέχνης» 10, Αλεξάνδρεια, 1935. Η δεύτερη έκδοση - και πρώτη αθηναϊκή έκδοση - του Καβάφη κυκλοφορεί το 1948 από τον ‘Ίκαρο’ και είναι πιστή ως προς την οργάνωση των ποιημάτων στην πρώτη έκδοση της Αλεξάνδρειας.

κόσμημα αλλά μάλλον “παραπειστικό”⁸² ως προς τη λιτή φιλοκαλία αλλά και την εσωτερική οργάνωση του καβαφικού εκδοτικού τρόπου. Ακριβώς επειδή η λαϊκή έκδοση σχεδιάζεται ως ‘άνοιγμα’ του Καβάφη στο ευρύ κοινό, ο Σαββίδης συνειδητοποιεί ολοένα και πιο επιτακτικά τη σημασία των λόγων του Συκουτρή, που, 30 χρόνια πριν, προέτρεπε πως το σημαντικό αυτό καθήκον της έκδοσης νεοελληνικών κειμένων δεν πρέπει να αφηθεί “στη δικαιοδοσία του βιβλιοπώλου ή του ερασιτέχνη ή του ‘κριτικού’· πρέπει να περιέλθω εις τα χέρια εκείνου που του ανήκει: του επιστήμονος”.⁸³ Ωστόσο, αν και συλλαμβάνει την εκδοτική ως μια υποδειγματική φιλολογική επιστημονική εργασία και συνάμα ως μια συστατική πρακτική πολιτισμικής μνήμης, απομακρύνεται από τη διορθωτική λογική της κριτικής έκδοσης, κατανοεί την καθοριστική σημασία και “σύνδεση της υλικής-τυπογραφικής διάστασης του κειμένου με τη κειμενική”⁸⁴ κι αποκαθιστά όχι το κείμενο αλλά την εκδοτική βούληση του ποιητή, κατανέμοντας το σώμα των 154 καβαφικών ποιημάτων σε 2 τόμους οργανωμένους όσο πιο κοντά στην ‘ποικίλη δράσι των στοχαστικών [του] προσαρμογών’.⁸⁵ Από την άλλη, αν στο εκδοτικό πρόγραμμα του Σαββίδη η λαϊκή έκδοση των ποιημάτων του Καβάφη “εγκαινιάζει και την πρώτη έκδοση των Απάντων του”,⁸⁶ το όραμα για το “εθνικό καθήκον”⁸⁷ των Απάντων του Καβάφη, ένα φιλόδοξο έργο με “χαρακτήρα μνημειακό [που] φιλοδοξεί να αποτελέσει την βάση για κάθε μελλοντική έκδοση του Ποιητή, φιλολογική ή χρηστική”,⁸⁸ αρχικά προσκρούει στη δημοσίευση του Αρχείου του ποιητή, στην πορεία μεταλλάσσεται με μια λύση “όχι προσωρινή, μα ενδιάμεση” από έκδοση ‘Απάντων των Ευρισκομένων’ σε έκδοση ‘Απάντων των Δημοσιευμένων’, και τελικά ναυαγεί.⁸⁹

⁸² Οι χαρακτηρισμοί εδώ είναι του Γιώργου Σεφέρη σχολιάζοντας την έκδοση Καλμούχου, από μια επιστολή του 1941, όπως την παραθέτει ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος, “Η πρώτη έκδοση των ‘Ποιημάτων’ του Κ.Π.Καβάφη και μια ανέκδοτη σελίδα του Γ.Σεφέρη”, *Διαβάζω*, τχ. 29, Μάρτιος 1980, σ.30-33: 32.

⁸³ Ιωάννης Συκουτρής, “Κριτικά εκδόσεις νεοελληνικών λογοτεχνημάτων”, *Νέα Εστία*, τχ.18, 1935, σ. 990-1000: 999.

⁸⁴ Paul Eggert, *Securing the past. Conservation in Art, Architecture and Literature*, Cambridge University Press, 2009, σ. 157- βλ. και συνολικά το κεφάλαιο “Modes of editing literary works”, σ.154- 184.

⁸⁵ *Κ.Π.Καβάφη, Ποιήματα. Άπαντα. Ι.1896-1918*, Φιλολογική επιμέλεια: Γ.Π.Σαββίδης, Αθήνα: Ίκαρος, (Ιούνιος) 1963 & *Κ.Π.Καβάφη, Ποιήματα. Άπαντα. ΙΙ.1919-1933*, Φιλολογική επιμέλεια: Γ.Π.Σαββίδης, Αθήνα: Ίκαρος, (Νοέμβριος) 1963. Για τα ποιήματα του πρώτου τόμου (1905-1918), την έκδοση των οποίων είχε επιμεληθεί ο ίδιος ο ποιητής σε δύο θεματικά οργανωμένα τεύχη (1905-1915 & 1916-1918), ακολουθείται η θεματική σειρά της πρόθεσης του ποιητή (με τα παλαιότερα μη αποκηρυγμένα ποιήματα σε επίμετρο και το συνολικό χρονολογικό ευρετήριο στο τέλος), ενώ για τον δεύτερο τόμο (1919-1933) ακολουθείται (απόλυτη) χρονολογική σειρά δημοσίευσης, σύμφωνα με την τελευταία συλλογή μονοφύλλων του ποιητή, προσθέτοντας ένα τελευταίο ποίημα που δεν πρόλαβε να τυπώσει (συνεπώς, περιεχόμενα και χρονολογικό ευρετήριο συμπίπτουν στον β τόμο) - και οι δυο τόμοι περιλαμβάνουν στο τέλος σύντομα ιστορικά κι ερμηνευτικά σχόλια. Σχετικά με το κείμενο, όπως σημειώνει ο Σαββίδης, ακολουθεί “το εκάστοτε τελευταίο τύπωμα από τον Ποιητή, είτε σε τεύχος είτε σε μονόφυλλο, τηρώντας όσο μπορούσ[ε] και την τυπογραφική διατάξη” και ακολουθήθηκε “παντού η ορθογραφία του Ποιητή, χωρίς να επιχειρήσ[ε]ι να ενοποιήσ[ε]ι την πολυτυπία...εκτός όπου υπήρχε ο κίνδυνος να παραπλανηθεί ο σημερινός αναγνώστης” (τόμ.Ι, σ. 12).

⁸⁶ Γ.Π.Σαββίδης, “Εισαγωγικό σημείωμα”, *Κ.Π.Καβάφη, Ποιήματα. Άπαντα. Ι.1896-1918*, Φιλολογική επιμέλεια: Γ.Π.Σαββίδης, Αθήνα: Ίκαρος, 1963, σ. 10.

⁸⁷ “Ο Καβάφης ΕΙΝΑΙ εθνικός ποιητής! Μια ραδιοφωνική συνέντευξη του Γ.Π.Σαββίδη από τον Γ.Ν.Κάρτερ”, *Ο Ταχυδρόμος*, 12 Οκτωβρίου 1963, σ. 9.

⁸⁸ Γ.Π.Σαββίδης, “Για δυο νέες εκδόσεις του Καβάφη”, *Εποχές*, τχ. 1, Μάιος 1963, σ.55-58: 56.

⁸⁹ Βλ. υποσημ. 16, σ. 28, στην ανατύπωση του άρθρου “Για δυο νέες εκδόσεις του Καβάφη”, στο Γ.Π.Σαββίδης, *Μικρά καβαφικά*, τομ. Α’, Ερμής, 1985, σ.19-28: “το εκδοτικό αυτό σχέδιο τορπιλίστηκε από τον Γ. Παπουτσάκη. Μόνο ίχνος της ‘μνημειακής’ πρόθεσής μας είναι η έκδοση των 154 ποιημάτων, σε αποκατεστημένη χρονολογική σειρά, με σχέδια του κ. Γκίκα, από τον Ίκαρο το 1966” [πρόκειται για το βιβλίο *Κ.Π.Καβάφη, Ποιήματα 1896-1933*, αναθεωρημένη χρονολογική έκδοση με εικόνες Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Ίκαρος, 1966]. Η σύμπτωση της κυκλοφορίας των εργασιών του Παπουτσάκη και του Περίδη γύρω από τα πεζά του Καβάφη (*Κ.Π.Καβάφη, ανέκδοτα πεζά κείμενα*. Εισαγωγή και μετάφραση Μιχάλη Περίδη, Φέξης 1963; *Καβάφη. Πεζά*, Παρουσίαση, σχόλια Γ.Α.Παπουτσάκη, Φέξης 1963) φαίνεται να είναι αυτή που ματαιώνει το εκδοτικό σχέδιο του Σαββίδη.

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, πως το επετειακό εκδοτικό ενδιαφέρον του Σαββίδη συνδέεται και παραμένει σταθερά προσανατολισμένο στην επιτακτική ανάγκη της έρευνας κι έκδοσης του καβαφικού αρχείου: αυτή θα επιτρέψει τα “πραγματικά Άπαντα [και] τη σωστή βιογραφία του ποιητή”,⁹⁰ μαζί και την “ολοκλήρωση της προοπτικής μέσα από την οποία τιμάται σήμερα η εθνική αλλά και ευρωπαϊκή μορφή του Κ.Π.Καβάφη”.⁹¹ Θα συμβάλει, με άλλα λόγια, να γνωρίσουμε τον αληθινό Καβάφη. Στην κατεύθυνση αυτή, ο ανερχόμενος τότε νεοελληνιστής, έχοντας εξασφαλίσει από τον Ιανουάριο του 1963 την αποκλειστική ανάθεση από τον Αλέκο Σεγκόπουλο της μελέτης και έκδοσης του κυρίως Αρχείου, και με αφορμή “μια συναρπαστική ανακάλυψη: ένα μέρος του αρχείου Καβάφη, σίγουρα το πιο σημαντικό, που, οι έως τότε με την εύνοια του κληρονόμου καβαφιστές, Μιχάλης Περίδης και Γ.Α.Παπουτσάκης, δεν είχαν δει ποτέ”,⁹² ξεκινά την “εξερευνητική αποστολή” του στο Αρχείο με πολλούς ενδιάμεσους ‘σταθμούς’: επιστρατεύει δημόσιες εκκλήσεις για συγκέντρωση τυχόν διάσπαρτου επιπλέον αρχειακού υλικού.⁹³ παρουσιάζει μια πρώτη λεπτομερή ενημερωτική έκθεση γύρω από το Αρχείο.⁹⁴ φωτογραφίζει χωρίς “καμία ανακατάταξη” όλο το Αρχείο καθώς και συμπληρωματικό υλικό “σε 146 μικροφίλμ των 30 λήψεων” με την έμπειρη βοήθεια του Β. Π. Παναγιωτόπουλου και την οικονομική αρωγή του ‘Ίκαρου’, καταθέτοντας τα αρνητικά και τις 4.300 περίπου μικροφωτογραφίες στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του τότε Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών, ώστε να είναι “προσιτά σε κάθε μελετητή”,⁹⁵ σε εντυπωσιακό συγχρονισμό με τις διεθνείς πρακτικές στο χώρο των ερευνητικών βιβλιοθηκών.⁹⁶ παρουσιάζει ένα αναλυτικό και πρότυπο για την Νεοελληνική Φιλολογία βιβλιογραφικό δοκίμιο γύρω από την εκδοτική ιστορία ενός τμήματος του καβαφικού έργου (φυλλάδια-feuilles volantes),⁹⁷ προοικονομώντας την τρία χρόνια αργότερα (1966) υποδειγματικής ακρίβειας και οργάνωσης ολοκληρωμένη βιβλιογραφική μελέτη του για τις *Καβαφικές εκδόσεις*.⁹⁸ ‘ανοίγει’ στο ευρύ κοινό το Αρχείο του ποιητή σε μια δημόσια λαϊκή ‘Εκθεση Καβάφη’,

⁹⁰ Γ.Π.Σαββίδης, “Το αρχείο Κ.Π.Καβάφη. [Μια πρώτη ενημερωτική έκθεση]”, *Νέα Εστία*, τχ. 872, 1 Νοεμβρίου 1963, σ.1539-1547: 1546.

⁹¹ Κ.Θ.Δημαρά, “Ο Καβάφης, ευρωπαίος και σημερινός. Η πρώτη εκατονταετηρίς του”, *Το Βήμα*, 28 Απριλίου 1963, σ. 7. Στον ανώνυμο πρόλογο του άρθρου του Δημαρά εντοπίζεται και η πρώτη δημόσια αναγγελία της ανάθεσης μελέτης του αρχείου Καβάφη στον Γ.Π.Σαββίδη.

⁹² Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα: Ίκαρος, 21971, σ. 1.

⁹³ βλ. Γ.Π.Σαββίδης, “Για δυο νέες εκδόσεις του Καβάφη”, *Εποχές*, τχ. 1, Μάιος 1963, σ. 55-58, σημ. 13: “Παράκληση απευθύνω σε όλους όσους έχουν ανέκδοτα χειρόγραφα ή άγνωστα δημοσιεύματα του ποιητή, οσοδήποτε ασημαντα κι αν τα θεωρούν· και δηλώνω πως είμαι πρόθυμος να συνεργαστώ μαζί τους - αν νομίζουν πως χρειάζονται φιλολογική βοήθεια - για την ταχύτερη δημοσίευσή του υλικού τους”.

⁹⁴ Γ.Π.Σαββίδης, “Το αρχείο Κ.Π.Καβάφη. [Μια πρώτη ενημερωτική έκθεση]”, *Νέα Εστία*, τχ. 872, 1 Νοεμβρίου 1963, σ. 1539-1547.

⁹⁵ Γ.Π.Σαββίδης, “Το αρχείο Κ.Π.Καβάφη. [Μια πρώτη ενημερωτική έκθεση]”, *Νέα Εστία*, τχ. 872, 1 Νοεμβρίου 1963, σ.1539-1547: 1544.

⁹⁶ Στο κομβικό βιβλίο για το χώρο των βιβλιοθηκών *The Scholar and the Future of the Research Library. A Problem and Its Solution*, New York City: Hadham Press, 1944, ο Fremont Rider προοικονομεί πως σε 16 χρόνια οι βιβλιοθήκες θα έχουν διπλασιάσει σε όγκο τα αποκτήματά τους και προτείνει ως λύση τη μικροφωτογράφιση για την εξασφάλιση χώρου και τη διατήρηση των τεκμηρίων. Η πρόταση του Rider, σε συνδυασμό με την πρόοδο στον τομέα της μικροφωτογράφισης και πιο ειδικά στα φορμά (microfilm (reels), aperture cards, microfiche (flat sheets)), επιταχύνουν την υιοθέτηση και εξάπλωση της πρακτικής αυτής από τις περισσότερες μεγάλες βιβλιοθήκες σε Αμερική και Δυτική Ευρώπη: επαληθεύοντας την πρόβλεψη του Rider, στη δεκαετία του ’60 η μικροφωτογράφιση είναι πια σταθερή πολιτική σε ερευνητικές βιβλιοθήκες με μεγάλες συλλογές· βλ. σχετικά και Colin Steele, “No easy Rider? The Scholar and the Future of the Research Library by Fremont Rider. A review article”, *Journal of Librarianship and Information Science*, March 2005, vol. 37, no. 1, σ. 45-51.

⁹⁷ Γ.Π.Σαββίδης, “Οι πέντε πρώτες εκδόσεις ποιημάτων του Κ.Π.Καβάφη”, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 104, Αύγουστος 1963, σ.132-145.

⁹⁸ Γ.Π.Σαββίδης, *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και Σχόλιο. Βιβλιογραφική Μελέτη*, Έκδοση Ταχυδρόμου, 1966, σ. 21.

όπου παρουσιάζονται “για πρώτη φορά συγκεντρωμέν[α] σε δημόσια αυτοψία”⁹⁹ καθαφικά χειρόγραφα, κειμήλια καθώς και όλες οι καθαφικές εκδόσεις, αρχικά στο Μουσείο Μπενάκη (7 Νοεμβρίου-9 Δεκεμβρίου 1963) και κατόπιν στην αίθουσα ‘Τέχνη’ στη Θεσσαλονίκη (14 Δεκεμβρίου 1963-9 Ιανουαρίου 1964) και στην Καβάλα (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1964).¹⁰⁰ τέλος, καταστρώνει μια μεγάλονη εκδοτική επιχείρηση γύρω από το αρχείο, που θα περιλαμβάνει την αρχειακή-παλαιογραφική έκδοση χρηματοδοτούμενη από τον ‘Ικαρο’ (3 μεγάλοι τόμοι σε μια πενταετία-ποιηματα, πεζά, ιδιωτικά) κι ένα εξαμηνιαίο περιοδικό, τα *Καθαφικά*, που θα φιλοξενεί επιπλέον στοιχεία που θα προκύπτουν από την αρχειακή έρευνα.¹⁰¹

Ακόμη κι αν το καθαφικό αρχείο, τελικά, δεν εκδίδεται ποτέ ως τέτοιο, μπορούμε, νομίζω, να υποστηρίξουμε πως η “εξερευνητική αποστολή” του Σαββίδη εξασφαλίζει όντως μια “καινούργια προοπτική” στον τρόπο που μέχρι τότε προσεγγίζαμε τον Καβάφη. Ότι ενώνει τις αρχειακές κι εκδοτικές εργασίες του Σαββίδη γύρω από τα χαρτιά του Αλεξανδρινού είναι μια προσήλωση στη σύνδεση της ιστορίας των έντυπων ή των αυτογράφων κειμενικών τεκμηρίων, της βιβλιογραφικής διερεύνησης και της κριτικής αποτίμησής τους. Είτε ως συγγραφικά αυτόγραφα είτε ως έντυπες εκδόσεις από τον ίδιο το δημιουργό, τα τεκμήρια αυτά φέρουν τη βούληση του δημιουργού μαζί και την ιστορία των μηχανισμών παραγωγής, κυκλοφορίας και δεξίωσης τους και απαιτούν από τον μελετητή-εκδότη όχι “το κόκκινο μολύβι στο χέρι που διορθώνει [και που οδηγεί] σε κάτι ολότελα αντίθετο προς την ιστορική συνείδηση, η οποία οφείλει να πρυτανεύει στις μελέτες μας”¹⁰² αλλά την επινόηση τρόπων που θα αποκρυπτογραφούν, θα διασώζουν και θα μεταφέρουν την ιστορικότητα της ίδιας της γραπτής μαρτυρίας. Στο επιστημονικό κι εκδοτικό σύμπαν του Σαββίδη αναπτύσσεται ένα “συνδυαστικό ενδιαφέρον για το υλικό τεκμήριο και το γραπτό κείμενο που αυτό φέρει”¹⁰³ ή - καλύτερα - ένα επιστημονικό ενδιαφέρον που απομακρύνεται από τη φορμαλιστική ενασχόληση με το κείμενο καθαυτό και την ερμηνευτική διόρθωσή του - πρακτική οικεία στην παραδοσιακή εκδοτική και κριτική των κλασσικών κειμένων - και κατευθύνεται προς τα “περιθώρια των κειμένων”,¹⁰⁴ τις βιβλιογραφικές λεπτομέρειες. Αντί να φετιχοποιήσει, λοιπόν, ή να επέμβει σωστικά και διορθωτικά στα κειμενικά αυτά τεκμήρια που μας έρχονται από (όχι και τόσο) παλιά, ο Σαββίδης προτείνει και δοκιμάζει τη βιβλιογραφική έρευνα ως το μεθοδολογικό εκείνο κλειδί που θα ανοίξει νέες πόρτες γύρω από τον εκδοτικό γρίφο αλλά και την ίδια την κατανόηση του καθαφικού έργου. Φυσικά, οφείλουμε να διαβάσουμε την επιστημονική αυτή πρακτική του Σαββίδη όχι τόσο ως ελληνική πρωτοτυπία αλλά περισσότερο σε συντονισμό με το ήδη ανεπτυγμένο κι εύρωστο στον αγγλόφωνο χώρο επιστημονικό ρεύμα της Νέας Βιβλιογραφίας (New Bibliography) που χαρακτηρίζεται από μια νέα έμφαση στη συστηματική ανάλυση όψεων γύρω από την (τεχνική) ιστορία, τις υλικές παραμέτρους και τους

⁹⁹ Γ.Π.Σαββίδης, *Οι Καθαφικές Εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και Σχόλιο. Βιβλιογραφική Μελέτη*, Έκδοση Ταχυδρόμου, 1966, σ.10.

¹⁰⁰ Γ.Π.Σ[αββίδης], “Ο Καβάφης στον Μπενάκη”, *Ο Ταχυδρόμος*, τχ. 500, 9 Νοεμβρίου 1963. Βλ. και τον *Κατάλογο της Έκθεσης Καβάφη*. Μουσείον Μπενάκη, 7 Νοεμβρίου-9 Δεκεμβρίου 1963· ‘Τέχνη’ Θεσσαλονίκης, 14 Δεκεμβρίου 1963-9 Ιανουαρίου 1964.

¹⁰¹ Γ.Π.Σαββίδης, “Το αρχείο Κ.Π.Καβάφη. [Μια πρώτη ενημερωτική έκθεση]”, *Νέα Εστία*, τχ. 872, 1 Νοεμβρίου 1963, σ. 1539-1547: 1547.

¹⁰² Κ.Θ.Δημαράς, “Γιατί διορθώνουμε;”, *Ο Ερασιστής*, τχ. 4, 1966, σ. 30-32: 31.

¹⁰³ D.C.Greetham, “Evaluating the text: Textual Bibliography”, στο: D.C. Greetham, *Textual Scholarship: an introduction*, Psychology Press, 1992, σ. 271-294: 272.

¹⁰⁴ D.C.Greetham, “Introduction: Out of the text and into the Margins”, στο: *Margins of the text*, D.C.Greetham (ed.), The University of Michigan Press, 1997, σ. 1-5.

συντελεστές της κυκλοφορίας των κειμένων, προτείνοντας “ως επιστημονική αφετηρία όχι την κριτική αλλά την βιβλιογραφία”.¹⁰⁵ Επιστρέφοντας στον Σαββίδη, εύκολα διακρίνει κανείς τις επιστημονικές αυτές οφειλές, καθώς κεντρικός άξονας της εργασίας του είναι η “σημασία που μπορεί να έχει η βιβλιογραφική μελέτη, όχι μόνο για τον καταρτισμό έκδοσης φιλολογικής ή και για την έρευνα της ‘τύχης’ ενός συγγραφέα, αλλά και για την ερμηνεία του κειμένου και για την ψυχογραφία του συγγραφέα”. Και καταλήγει: “Η πράξη της σύνθεσης ενός βιβλίου όσο και η πράξη της έκδοσής του - στον βαθμό όπου εξαρτώνται από την βούληση του συγγραφέα - συνεχίζουν κι ολοκληρώνουν στο κριτικό και στο κοινωνικό επίπεδο την δημιουργική διαδικασία”.¹⁰⁶

Στην στρατηγική αυτή - η οποία, άλλωστε, διαθέτει κι αυτή τη δική της ιστορικότητα - επιστρατεύει σύγχρονα τεχνολογικά μέσα, όπως τη μικροφωτογράφιση, ενώ ενημερώνει το μεθοδολογικό του ρεπερτόριο με τις διεθνείς τάσεις στην κειμενική βιβλιολογία και στην (αναλυτική και ιστορική) βιβλιογραφία, “προσαρμόζοντας τις οδηγίες βιβλιογράφησης και τις εντελώς άγνωστες στην ελληνική βιβλιογραφία ταξινόμικές διακρίσεις του [κλασικού εγχειριδίου του McKerrrow, *An Introduction to Bibliography for Literary Studies*, Oxford, 1928] στην πραγματικότητα του ‘θεμιτού αλλά ανορθόδοξου’ έντυπου υλικού του”.¹⁰⁷ Την ίδια στιγμή, είναι η ιστορική και υλική πειθαρχία της βιβλιογραφικής έρευνας αλλά και τα οξυμένα κοινωνικά αντανakλαστικά ενός ανθρώπου της λογοτεχνικής αγοράς που τον πείθουν πως το κειμενικό αυτό υλικό δεν απαιτεί τόσο την υψηλής ακρίβειας παλαιογραφικού τύπου εκδοτική μεταχείριση, αλλά περισσότερο “υπεύθυνα καμωμένες φιλολογικές εκδόσεις [και] κείμενα αξιόπιστα κι εντίμως χρηστικά”,¹⁰⁸ εγκαινιάζοντας, έτσι, το παράδειγμα των φιλολογικά επιμελημένων λαϊκών ή χρηστικών εκδόσεων.¹⁰⁹ πρόκειται για έναν απαιτητικό τύπο έκδοσης που, αν και συνοδοιπορεί με την εμπορική τάση των φθηνών χαρτόδετων εκδόσεων μικρού σχήματος που καθιερώνονται την ίδια περίοδο από τις εκδόσεις ‘Γαλαξίας’, προϋποθέτει επιστημονική επάρκεια και ωριμότητα ώστε να επιστρατευθούν μια σειρά από εκδοτικές επιλογές και λειτουργικές φιλολογικές συμβάσεις (εισαγωγή, επίμετρο, χρονολόγιο, σημειώσεις), που θα διευκολύνουν τον σύγχρονο - μνημένο ή μη - αναγνώστη να διακρίνει τις ‘στοχαστικές προσαρμογές’ του ποιητή. Δεν είναι τυχαίο, τέλος, πως ο κοινωνικός και πολιτικός ‘Καβάφης του Τσίρκα’, που επιτρέπει την είσοδο του

¹⁰⁵ Σχετικά με την επιστημονική μέθοδο της Νέας Βιβλιογραφίας (New Bibliography) στο χώρο της αγγλοαμερικάνικης κριτικής κι έκδοσης κυρίως πρώιμων έντυπων τεκμηρίων (Anglo-American early modern print materials), και κυρίως το έργο των Walter Greg, Ronald McKerrrow, και όπως αυτό εξελίσσεται από τους Fredson Bowers, Thomas Tanselle και τελευταία από τους Jerome McGann και Donald F. McKenzie γύρω από την “κοινωνιολογία των κειμένων” (sociology of texts), σημειώνω την πολύ καλή εποπτική μελέτη της Kathryn Sutherland, “Anglo-American Editorial Theory”, στο: Neil Fraistat and Julia Flanders (eds.), *The Cambridge Companion to Textual Scholarship*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, σ. 42-60.

¹⁰⁶ Γ.Π. Σαββίδης, *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και Σχόλιο. Βιβλιογραφική Μελέτη*, Έκδοση Ταχυδρόμου, 1966, σ. 21.

¹⁰⁷ Στέφανος Κακλαμάνης, “Με αφορμή τον Κόννο Φάχν. Οι δύο όψεις του νομίσματος: Βιβλιογραφία και κριτική των κειμένων” [Επίμετρο] στο Conor Fahy, *Εισαγωγή στην κειμενική βιβλιολογία*, μετάφραση και επίμετρο: Στέφανος Κακλαμάνης, Αθήνα: MIET [minima], 2013, σ.71-125: 102. Βλ. και το σχόλιο του Σαββίδη πως στη μελέτη του για τις Καβαφικές εκδόσεις επιχειρεί όχι τόσο για μια “ελαστική εφαρμογή της βιβλιογραφικής δεοντολογίας αλλά για αυστηρή προσαρμογή της βιβλιογραφικής πράξης” καθώς καθένα γραπτό τεκμήριο “παρουσιάζει τα δικά του προβλήματα και πρέπει να εξετάζεται [βιβλιογραφικά] με μεθόδους ταιριασμένες στην ιδιαίτερη περίπτωσή του” (Γ.Π. Σαββίδης, *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και Σχόλιο. Βιβλιογραφική Μελέτη*, Έκδοση Ταχυδρόμου, 1966, σ. 73.)

¹⁰⁸ Γ.Π.Σαββίδης, “Εκδοτικές απορίες ενός νοελληνιστή”, *Μαντατοφόρος*, τχ. 25-26, Νοέμβριος 1987, σ. 35-44: 38.

¹⁰⁹ “Χρησιμοποιώ τους όρους ‘λαϊκή έκδοση’ και ‘Άπαντα’ στη βιβλιογραφική τους κυριολεξία – τούτη η διευκρίνιση είναι απαραίτητη την στιγμή που οι ίδιοι όροι έχουν καταντήσει να δηλώνουν, κατά κανόνα, κάθε λογής φιλολογική ασυνειδησία και εκδοτική απάτη” βλ. Γ.Π.Σαββίδης, “Για δυο νέες εκδόσεις του Καβάφη”, *Εποχές*, τχ. 1, Μάιος 1963, σ. 55-58: 57, σημ. 6.

Αλεξανδρινού στο 'σπίτι' της ελληνικής Αριστεράς, τεκμηριώνεται με μιαν "αδιάσειστη πλέον αρχειακή απόδειξη" που εντοπίζεται χάρη στα οξυμένα αντανάκλαστικά του Σαββίδη γύρω από τα βιβλιογραφικά "ίχνη [ενός] καθαφικού χειρογράφου".¹¹⁰

Η περίπτωση της εργασίας του Σαββίδη γύρω απ' τα 'χαρτιά του Καβάφη' δεν είναι μόνο εορταστική σύμπτωση ούτε μεμονωμένη έμπνευση, αλλά περισσότερο σηματοδοτεί την αφετηρία μιας συντονισμένης δραστηριότητας νεοελληνιστών, οι οποίοι, καθ' όλη τη δεκατία του '60, συλλαμβάνουν, επεξεργάζονται και εφαρμόζουν μια ολοκληρωμένη επιστημονική στρατηγική στον χώρο της Νεοελληνικής Φιλολογίας γύρω από τις αρχές και τις μεθόδους της εκδοτικής των σύγχρονων έντυπων ή χειρόγραφων κειμενικών τεκμηρίων του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως η στιγμή αυτή σηματοδοτεί την εκβολή μιας περιόδου που η Νεοελληνική Φιλολογία ως επιστημονικός κλάδος αναπτύσσεται με γοργούς ρυθμούς και καθιερώνεται ως πανεπιστημιακό αντικείμενο, συστηματοποιώντας παράλληλα τις αρχές, το υλικό, τις επιστημονικές μεθόδους και τα εργαλεία της. Καθώς μια συστηματική ανασκόπηση γύρω από τη θεσμική πορεία οργάνωσης της πανεπιστημιακής Νεοελληνικής Φιλολογίας στον ελλαδικό χώρο και τις ανακατατάξεις που έφερε συνολικά στο λογοτεχνικό πεδίο ξεπερνά τα όρια και τις προθέσεις αυτής της μελέτης, αρκούμαι εδώ να επισημάνω πως, αν η εκλογή του Λίνου Πολίτη στην έδρα της Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1948 εγκαينιάζει την πορεία προς τη θεμελίωση της Νεοελληνικής Φιλολογίας "σε αυτοτελή και πραγματική επιστήμη" μέσα από ένα μοντέλο που "συνδυάζ[ει] τη φιλολογική μέθοδο με την κριτική εγρήγορση αλλά και την κανονιστική πρόθεση",¹¹¹ αξίζει να διαβάσουμε στα χρόνια που ακολουθούν πώς το μοντέλο αυτό ενημερώνει και διασταυρώνεται μ' ένα συστηματικό επιστημονικό ενδιαφέρον γύρω απ' την οργάνωση και ταξινόμηση κειμένων και όψεων του λογοτεχνικού παρελθόντος, ενδιαφέρον που αποτυπώνεται στις εργασίες του Πολίτη γύρω από την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας καθώς και στην κοινή ενασχόληση των Σαββίδη και Πολίτη γύρω από την εκδοτική πρακτική των νεοελληνικών κειμένων. Μέσα από αυτή τη στρατηγική, οι δύο νεοελληνιστές λειτουργούν όχι μόνο ως επιστημονικές αυθεντίες αλλά και ως εξειδικευμένοι "πολιτισμικοί μεσάζοντες" (cultural mediators)¹¹² του λογοτεχνικού παρελθόντος, στοχεύοντας στη μεγάλη κι ευρεία διάχυση έργων και δημιουργών, τόσο για παιδαγωγικούς σκοπούς όσο και για λόγους εκλαΐκευσης του κλάδου και του αντικειμένου.

Έτσι, θέτοντας έναν ιδιωτικό επετειακό στόχο, καθώς "στις 30 Οκτωβρίου 1966, ο Καρυωτάκης θα γινόταν 70 χρονών",¹¹³ ο Σαββίδης αναλαμβάνει "να συγκεντρώσει, να εκκαθαρίσει"¹¹⁴ και να παρουσιάσει το σκορπισμένο έργο του Κ.Γ.Καρυωτάκη, ξεκινώντας μια ακόμη εξερευνητική

¹¹⁰ Αναφέρομαι στο χρονικό της 'ανακάλυψης' του καθαφικού ποιήματος «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.» από τον Γ.Π.Σαββίδη και της σχετικής παρουσιάσής του απο τον Στρατή Τσίρκα στο αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* (1963): "Τα ίχνη του καθαφικού χειρογράφου άλλωστε δεν άφηναν αμφιβολίες για το πλαίσιο αναφοράς του ποιήματος: ο 'ομιλητικός' τίτλος, οι 'Εγγλέζοι' που έγιναν 'Χριστιανοί' στον πρώτο στίχο καθώς και η χειρόγραφη προσθήκη του ονόματος του νεαρού Αιγυπτίου στο υποσέλιδο από τον ίδιο τον ποιητή ήταν αρκετά εύγλωττες ενδείξεις ότι το ποίημα είχε γραφτεί με συγκεκριμένη ιστορική αναφορά" (*Δύο γράμματα για ένα καθαφικό ποίημα από την αλληλογραφία Τσίρκα-Σαββίδη*, Εισαγωγή Γιάννης Παπαθεοδώρου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2015, σ.18).

¹¹¹ Βενετία Αποστολίδου, "Η συγκρότηση της Νεοελληνικής Φιλολογίας και ο Λίνος Πολίτης: ποίηση, κριτική και επιστήμη" στο *Ο λόγος της παρουσίας Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, επιμέλεια: Μαίρη Μικέ, Μίλτος Πεχλιβάνος, Λίζυ Τσιριμώκου, Σοκόλης, 2005, σ. 45-55: 51.

¹¹² Pierre Bourdieu, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, μετάφραση Κική Καψαμπέλη, Πρόλογος Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Πατάκης, 2002, σ. 367.

¹¹³ Κ.Γ. Καρυωτάκη, *Άπαντα τα ευρισκόμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδη, τόμ. Α, 1965, σ. 195.

¹¹⁴ Κ.Γ. Καρυωτάκη, *Άπαντα τα ευρισκόμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδη, τόμ. Β, 1966, σ. 215.

αποστολή γύρω από το καρνωτακικό έργο: από τα τέλη του 1964, οπότε και του ανατίθεται η νέα έκδοση του καρνωτακικών Απάντων, εμφανίζονται οι πρώτες δημόσιες εκκλήσεις στον Τύπο, όπου διατυπώνονται η πρόθεση για τη συλλογή υλικού γύρω από το έργο του Κ.Γ.Καρνωτάκη μαζί κι η ανοιχτή παράκληση-πρόσκληση για αποστολή υλικού από όποιον τυχόν διαθέτει κάποιο σχετικό τεκμήριο (κείμενα ή φωτογραφίες).¹¹⁵ Ακολουθούν η συλλογή, ταξινόμηση, η επεξεργασία - με όρους βιβλιολογικής ακρίβειας - άγνωστων τυπογραφικών ή βιβλιογραφικών τεκμηρίων (πρώτες δημοσιεύσεις, χειρόγραφα, επιστολές κλπ.), καταλήγοντας εν τέλει στα 1965 σε μια όχι “μηχανική” (δηλ. ειδολογική) αλλά επιστημονικά ευφυή οργάνωση του πλούσιου πρωτογενούς υλικού στη δίτομη φιλολογικά επιμελημένη χρηστική έκδοση,¹¹⁶ η οποία επιπλέον περιλαμβάνει σημειώσεις του επιμελητή (βιβλιογραφικές, φιλολογικές, ερμηνευτικές), ένα σχεδιάσμα χρονογραφίας¹¹⁷ αλλά και ανέκδοτο φωτογραφικό υλικό με την ειδική συνδρομή της ‘Τεχνογραφικής’, μιας εμπορικής εταιρείας στο χώρο των φωτογραφικών εκτυπώσεων.¹¹⁸ μεταξύ άλλων παρατίθεται για πρώτη φορά και το φωτογραφικό ντοκουμέντο με τον νεκρό αυτόχειρα.

Όπως και στην περίπτωση του Καβάφη, το εκδοτικό εγχείρημα του Σαββίδη έρχεται όχι μόνο να εμπλουτίσει αλλά περισσότερο να ‘διορθώσει’ επί τω επιστημονικότερω προηγούμενες εκδοτικές απόπειρες, που ‘αλλοίωσαν’ την εικόνα του ποιητή: “χρειαζόταν”, σημειώνει ο Σαββίδης, περιγράφοντας το χαρακτήρα της εργασίας αυτής μαζί και το προφίλ του δημιουργού της, “έναν νέον φιλολογικός επιμελητής της [έκδοσης], αν όχι ‘όμοια σοφός’ με τον κ. Σακελλαριάδη...αλλά πάντως ‘λιγότερο αισθηματικός’”.¹¹⁹ Προτάσσοντας και πραγματώνοντας για άλλη μια φορά την επιστημονική συνέπεια που πρέπει να διέπει κάθε εκδοτική απόπειρα και κατανοώντας, όπως και για το καθαφικό έργο, πως “η υιοθέτηση μιας κριτικής στάσης στην παράδοση και στην έκδοση ενός κειμένου από το παρελθόν συνιστά δομικό στοιχείο της κατανόησης του”,¹²⁰ ο Σαββίδης δεν διστάζει να διαπιστώσει πως η έκδοση αυτή άλλαξε τον τρόπο που μέχρι τώρα μιλούσαμε για τον Καρνωτάκη: “ξανάφερε τον Καρνωτάκη, δεν λέω: στην επικαιρότητα, αλλά στην ιστορική συνείδηση των νεότερων, ως τον

¹¹⁵ βλ. Εποχές, τχ. 20, Δεκέμβριος 1964, σ. 88: “για να εξασφαλιστεί από κάθε άποψη η πληρότητα της νέας και-καθώς ελπίζεται- οριστικής εκδόσεως του έργου του Καρνωτάκη, οι κληρονόμοι και ο φιλολογικός εκδότης παρακαλούν όσους τυχόν κατέχουν χειρόγραφα του ποιητή (λογοτεχνικά είτε ιδιωτικά, δημοσιευμένα ή αδημοσίευστα) ή φωτογραφίες του, καθώς και όσους τυχόν γνωρίζουν σχετικές πληροφορίες, να επικοινωνήσουν το ενωρίτερο δυνατόν στην εξής διεύθυνση...”.

¹¹⁶ Κ.Γ.Καρνωτάκη, *Απαντα τα ευρισκόμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδη, τόμ. Α & Β, 1965-1966. Σχετικά με την οργάνωση των *Ευρισκομένων*, ο πρώτος τόμος αποτυπώνει την εκδοτική βούληση του ποιητή και περιλαμβάνει σε πιστή τυπογραφική αναπαραγωγή και χρονολογική σειρά τις τρεις συλλογές που ο ίδιος πρόλαβε και τύπωσε (*Ο πόνος των Ανθρώπων και των Πραγμάτων* (1919), *Νηπενθή* (1921), *Ελεγεία και Σάτιρες* (1927)) μαζί με σημειώσεις του επιμελητή στο τέλος. Ο δεύτερος τόμος περιλαμβάνει όλα τα εκτός των 3 συλλογών δημοσιευμένα κείμενα, είτε από τον ίδιο είτε μετά το θάνατό του, για τα οποία επιλέγεται μια μη γραμμική κατάταξη του ετερογενούς υλικού (84 κείμενα: 51 ποιήματα, 14 πεζά, 8 μεταφάσεις, 11 ποικίλα), με πρόταξη των τελευταίων κειμένων (1928) και δορυφορική οργάνωση γύρω από αυτά των λοιπών παραλειπομένων κειμένων (ως παραρτήματα) ενώ μέσα στην κάθε χρονολογική ενότητα τα κείμενα χωρίζονται σε ειδολογικά κεφάλαια, όπου η χρονολογική τους κατάταξη γίνεται ανετώτερα· με τα λόγια του Σαββίδη: “έκριναν σκόπιμο και θεμιτό να αντιστρέψω τη σειρά της παρουσίας των τριών ενότητων, ώστε η σύνθετη σχέση του δεύτερου τόμου προς τον πρώτο να φανεί στη σωστή της προοπτική. Με άλλα λόγια: ενώ τα κείμενα του 1928 προεκτείνουν και κλείνουν το ‘Ελεγεία και Σάτιρες’, οι δυο άλλες ενότητες εμφανίζονται και τυπογραφικά απλώς ως παραρτήματα, ενδιαφέροντα από γραμματολογική και ψυχολογική άποψη” (βλ. Κ.Γ.Καρνωτάκη, *Απαντα τα ευρισκόμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδη, τόμ. Β, 1966, σ. 218).

¹¹⁷ Γ.Π.Σαββίδη & Ν.Μ.Χατζηδάκη, *Σχεδιάσμα Χρονογραφίας Κ.Γ.Καρνωτάκη (1896-1928)*, Αθήνα, 1966 [ανάτυπο (με διορθώσεις) από τον Β τόμο των *Ευρισκομένων*, σ. 257-336].

¹¹⁸ βλ. στον κολοφώνα του Β τόμου των *Ευρισκομένων*.

¹¹⁹ Κ.Γ.Καρνωτάκη, *Απαντα τα ευρισκόμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδη, τόμ. Α, 1965, σ. 196.

¹²⁰ Paul Eggert, *Securing the Past: Conservation in Art, Architecture and Literature*, Cambridge University Press, 2009, σ. 157.

κατεχοχήν σύνδεσμο της γενιάς του Καβάφη και του Βάρναλη και του Σικελιανού με τη γενιά του Σεφέρη και του Ρίτσου και του Ελύτη”.¹²¹ Απροσδόκητα σχεδόν, μια επιστημονικά καινοτόμα αλλά προσιτή αναγνωστικά εκδοτική εργασία όχι μόνο ξεθάβει από τη σκιά της λήθης κι επικοινωνεί το έργο ενός λογοτέχνη αλλά κατορθώνει “να αλλάξει τη λογοτεχνική ιστορία: να αλλάξει τον τρόπο που συλλογικά οργανώνουμε τους διακειμενικούς τόπους του παρελθόντος, και μαζί να αλλάξει και την ποιότητα των τόπων εκείνων που πρόκειται να δημιουργηθούν από μελλοντικούς αναγνώστες, κριτικούς και συγγραφείς”.¹²²

Εξοφλώντας επετειακές οφειλές και με καθυστέρηση σχεδόν 7 ετών από την αρχική αναγγελία, ο πανεπιστημιακός Λίνος Πολίτης κυκλοφορεί τελικά στα 1964 την πανομοιότυπη έκδοση των αυτογράφων του Διονυσίου Σολωμού: “Η μνημειώδης αυτή έκδοση της εκατονταετηρίδος, πραγματοποιημένη από το Πανεπιστήμιο μας, θα αποτελέσει την πιο πολύτιμη συμβολή για την αρτιότερη, για την άρτια γνώση του σολωμικού έργου”.¹²³ Η πρωτότυπη και πρωτοπόρα για τα τότε δεδομένα της Νεοελληνικής Φιλολογίας αυτή παλαιογραφική-διπλωματική δίτομη έκδοση, αποτελούμενη από πανομοιότυπες φωτοτυπίες (Lichtdruck) των σολωμικών αυτογράφων στον πρώτο τόμο και “τυπογραφική μεταγραφή” των αυτογράφων στον δεύτερο, “δεν προσφέρει μόνο ένα πλήθος από αθησαύριστους στίχους και παραλλαγές, από σημειώσεις κ.ά., αλλά και τοποθετεί τον κάθε στίχο, το κάθε απόσπασμα στη σωστή του θέση, και επιτρέπει συσχετίσεις, χρονολογήσεις, σχολιασμούς”.¹²⁴ και το σπουδαιότερο και πιο εντυπωσιακό: “μας επιτρέπει οιονεί να εισέλθωμεν εις το εργαστήριον του ποιητού”.¹²⁵

Ο ίδιος ο Πολίτης, άλλωστε, έχει διατυπώσει ήδη από το 1938 αυτήν την πρόθεσή του να εκδοθούν “τα αυτόγραφα του Σολωμού, όπως είναι και βρίσκονται [αραιώση στο πρωτότυπο], δίχως καμιάν αλλοίωση, δίχως καμιάν προσπάθεια για κατάταξη. Να μην είναι η έκδοση ‘κριτική’, παρά έκδοση ‘πανομοιότυπη, ‘παλαιογραφική ή διπλωματική, να εκδοθούν με τον ίδιο τρόπο που απαιτεί σήμερα η επιστήμη να εκδίδονται τα αρχειακά κείμενα”.¹²⁶ Ωστόσο, ούτε η πανομοιότυπη αυτή έκδοση, πολλώ δε μάλλον η φιλόδοξη επιθυμία του Πολίτη - καθώς και άλλων σολωμιστών -¹²⁷ για έναν Γ τόμο με μια “όχι κριτική, αλλά φιλολογικότερη έκδοση”¹²⁸ που θα υπερβαίνει την απλή τυπογραφική μεταγραφή και θα εμπεριέχει την κριτική συμβολή τού εκδότη στην επιλογή, καταγραφή και ερμηνεία των σταδίων

¹²¹ Κ.Γ. Καρυωτάκη, *Άπαντα τα ευρισκόμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδη, τόμ. Β, 1966, σ. 223.

¹²² Gary Taylor, “The Renaissance and the End of Editing”, στο: *Palimpsest: Editorial Theory in the Humanities*, George Bornstein, Ralph G. Williams (eds.), Ann Arbor: University Michigan Press, 1996, σ. 121-149: 143.

¹²³ Λίνος Πολίτης, “Ο Σολωμός και οι σύγχρονοί του. Πριν από εκατό χρόνια”, *Νέα Εστία*, τόμ. 62, τχ. 731, Χριστούγεννα 1957, σ. 2-11: 2 [Πανηγυρικός που εκφωνήθηκε στη μεγάλη αίθουσα εορτών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στις 20 Μαρτίου 1957, στον εορτασμό των εκατό χρόνων από το θάνατο του ποιητή]. Εκτός από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, την έκδοση ενίσχυσε το 1960 το Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών με το ποσό των 350.000 δρχ..

¹²⁴ Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα*, τόμ. Α': *Φωτοτυπίες*, Επιμέλεια-Σημειώσεις Λίνος Πολίτης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1964, σ. ζ'.

¹²⁵ Από το διαφημιστικό φυλλάδιο που κυκλοφόρησε για την προώθηση της έκδοσης των σολωμικών αυτογράφων, βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, ταξιδ.αρ. ΝΦ*-1047-ICO.

¹²⁶ Λίνος Πολίτης, “Για την έκδοση του Σολωμού”, στο: του ίδιου, *Γύρω στο Σολωμό*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1986, σ. 19-57: 24-25 (πρώτη δημοσίευση *Νέα Εστία*, τχ. 23, 1938, σ. 731-735 & 803-814)

¹²⁷ Βλ. λ.χ. την κριτική του Γιώργου Αλυσσανδράτου, *Νέα Εστία*, τχ. 77, 1965, σ. 338-344: 343, όπως και την παρουσίαση του Χρ. Καρούζου, “Σκέψεις για τα αυτόγραφα του Σολωμού”, *Εποχές*, τχ. 30, Οκτώβριος 1965, σ. 66-69, που σχολιάζεται και παρακάτω.

¹²⁸ Διονυσίου Σολωμού *Αυτόγραφα Έργα*, τόμ. Β': *Τυπογραφική Μεταγραφή*, Επιμέλεια-Σημειώσεις Λίνος Πολίτης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1964, σ. η'.

επεξεργασίας,¹²⁹ δεν θα ήταν ούτε καν ως σύλληψη δυνατή χωρίς την μηχανική δυνατότητα αναπαραγωγής των αυτογράφων με τη μέθοδο της “φωτοτυπίας (*Lichtdruck*), με μια τεχνική δηλ. εξαιρετικά ευαίσθητη, που αποδίδει τις διαφορετικές αποχρώσεις του χαρτιού και του μελανιού και επιτρέπει ακόμη τη μεγέθυνση με το φακό, πράγμα που δεν γίνεται στις άλλες τεχνικές που στηρίζονται στο πλέγμα (ράστερ)”¹³⁰ αλλά και χωρίς τις ανεπτυγμένες γνώσεις γύρω από την τυπογραφική στοιχειοθεσία,¹³¹ επιτρέποντας, έτσι, τεκμηριωμένα σχόλια για “τη σωστή θέση” και διαδοχή των σολωμικών γραφών.¹³² Με τη ματιά του Σαββίδη, λοιπόν, η έκδοση των σολωμικών αυτογράφων “ξανθεμελίωσε επιστημονικά και συνεπώς ανακαίνισε ‘εκ βάθρων’ τη φιλολογική μελέτη τόσο του έργου όσο και της λογοτεχνικής ιδιοφυΐας του εθνικού ποιητή”.¹³³ Ωστόσο, η έκδοση αυτή αλλάζει και τους υλικούς όρους επικοινωνίας και ‘ιδιοκτησίας’ της σολωμικής μνήμης, καθώς, πριν και πέρα από τη φιλολογική μεταγραφή, η μηχανική αναπαραγωγή των αυτογράφων δεν καταργεί μόνο την μενιανιμική αύρα του πρωτοτύπου¹³⁴ αλλά και τη σπανιότητά τους, καθώς πια διατίθενται στη βιβλιαγορά προς πώληση και ο καθένας μπορεί να τα διαθέτει και να τα απολαμβάνει στην ιδιωτική του βιβλιοθήκη, ακόμη και με προσωπική αφιέρωση, εφόσον το επιθυμεί: “αντίτυπο αρ. 258, τυπωμένο για τον Ιωάννη Παπαδόπουλο”.¹³⁵

Ο Λίνος Πολίτης σπεύδει να εξηγήσει το χαρακτήρα και κυρίως την ειδική συμβολή και θέση της εργασίας του ως προς το επετειακό πρόταγμα ‘Ο Σολωμός σήμερα’: “Σήμερα μπορούμε να μιλούμε με τον ίδιο απεριόριστο θαυμασμό, με τον οποίον είδαμε να μιλούν οι σύγχρονοι του αμέσως μετά το θάνατό του. Με μια μεγάλη και ουσιώδη διαφορά: πως ο σημερινός θαυμασμός μας είναι θεμελιωμένος στη γνώση - γνώση δοκιμασμένη από εκατό χρόνων έρευνες και ταλαντεύσεις. Και δεν τελειώσαν οι

¹²⁹ Η πρακτική της έκδοσης των σολωμικών αυτογράφων σπερματικά ‘φλερτάρει’ με τη γενετική κριτική κι έκδοση των συγγραφικών αυτογράφων, που μόλις ξεκινά να απασχολεί το χώρο των λογοτεχνικών σπουδών στη Γαλλία: ενδεικτικά παραπέμπω στο εισαγωγικό Almuth Grésillon, *Éléments de Critique Génétique: Lire les Manuscrits Modernes*, Paris: Presses universitaires de France, 1994. Για μια πρώτη μνεία γύρω από την γενετική ταυτότητα και την “εσωτερική τάξη της γένεσης” αυτής της σολωμικής έκδοσης καθώς και τη σύνδεσή της με τη γαλλική παράδοση της εκδοτικής και κριτικής χειρογράφων, βλέπε την βιβλιοπαρουσίαση του Χρ.Καρούζου, “Σκέψεις για τα αυτόγραφα του Σολωμού”, *Εποχές*, τχ. 30, Οκτώβριος 1965, σ. 66-69.

¹³⁰ Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα*, τόμ. Β’: *Τυπογραφική Μεταγραφή*, Επιμέλεια-Σημειώσεις Λίνος Πολίτης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1964, σ. ζ’. Ο Α τόμος με τις φωτοτυπίες τυπώνεται στον Οίκο Γραφικών Τεχνών ‘E. Schreiber, Graphische Kunstanstalten’ της Στουτγάρδης, “γνωστόν διά την καλλιτεχνική επιμέλειαν των εκδόσεών του και διά την ακρίβειαν της αποδόσεως”. Η μέθοδος της μηχανικής φωτοτυπίας (*Lichtdruck*) ενδέχεται να εξισώνεται αισθητικά αλλά σίγουρα ξεπερνά ποιοτικά και σε τάξη κλίμακος τη φωτολιθογραφική τεχνική (όφφσσετ), που είχε ήδη χρησιμοποιήσει ο Γιώργος Σεφέρης για να αναπαραγάγει τη χειρόγραφη “αποκλειστικά ιδιωτική” έκδοση του *Ημερολογίου Καταστρώματος Β* το 1944 “στα αλεξανδρινά λιθογραφεία”. βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Εργογραφία Σεφέρη (1931-1979)*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, σ. 63-69.

¹³¹ Ο Β’ τόμος, με την τυπογραφική μεταγραφή, ακολουθεί τον Α’ τόμο σελίδα προς σελίδα και τυπώθηκε στα αθηναϊκά Τυπογραφεία Φ.Κωνσταντινίδη και Κ.Μιχαλά, όπου σε σχέδιο του Σπύρου Βασιλείου παραγγέλθηκαν ειδικές μήτρες μονοτυπίας στα εργοστάσια ‘Monotype’ για την τυπογραφική απόδοση των δύσκολων σολωμικών χαρακτήρων.

¹³² Ο Πολίτης δοκιμάζει πιλοτικά τη μέθοδο αυτή με τις *Σημειώσεις* του Β τόμου της πανομοιότυπης έκδοσης, όπου ουσιαστικά επεξεργάζεται κριτικά (με τρόπο αναλυτικό) την πορεία της σύνθεσης.

¹³³ Γ.Π.Σαββίδης, “Πρόλογος” στο Λίνος Πολίτης, *Γύρω στο Σολωμό*, Αθήνα: MIET, 1986, σ. 7-10: 7.

¹³⁴ Walter Benjamin, “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction” στο *Illuminations*. Hannah Arendt, (ed.), London: Fontana, 1968, σ. 214-218.

¹³⁵ Από το διαφημιστικό φυλλάδιο που κυκλοφόρησε για την προώθηση της έκδοσης των σολωμικών αυτογράφων, βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, ταξιδ.αρ. ΝΦ*-1047-ICO. Η έκδοση αρχικά κυκλοφορεί και διατίθεται με τη συνηθισμένη την εποχή εκείνη πρακτική των συνδρομητών: οι συνδρομητές καταβάλλουν 500 δρχ. για την εγγραφή τους και το υπόλοιπο ποσό (από το σύνολο των 800 δρχ. για τους χαρτόδετους και 900 δρχ. για τους δερματόδετους τόμους) κατά την παραλαβή του έργου ενώ κάθε αντίτυπο φέρει τυπωμένο το όνομα του κάθε αγοραστή. Τα υπόλοιπα αντίτυπα (από το αρχικό σύνολο των 1000) διατίθενται κανονικά στο εμπόριο (1000-1.100 δρχ. αντίστοιχα).

έρευνες, και δεν τελειώσαν -ίσως- οι ταλαντεύσεις. Η γνώση πληρώνεται ακριβά, και δεν έχει τέρμα.”¹³⁶

Αν η διατύπωση του Πολίτη σχηματοποιεί πολύ εύστοχα τη συμβολή της επιστημονικής προόδου στην ανοιχτότητα κι επικαιρότητα της μνήμης γύρω από το σολωμικό έργο και το λογοτεχνικό παρελθόν γενικότερα, στο μυαλό του Ζήσιμου Λορεντζάτου η σύνδεση αυτή συγκεκριμενοποιείται με μια φουτουριστική προβολή γύρω από την υπερκειμενική ζωή του σολωμικού corpus: “*τώρα που έχουμε ‘αυτούσιον το Σολωμό’*”, σημειώνει ο Λορεντζάτος λίγους μήνες μετά την έκδοση, “*μοιάζει να μην έχουμε τίποτα...είναι τόσο αστρονομικά περίπλοκο το θέαμα της ‘αποσύνθεσης’ του μέχρι σήμερα και του νυν Σολωμού, ώστε κανένας δεν μπορεί να προβλέψει ποιο θεριό θα μας ξεράσει ο ηλεκτρονικός εγκέφαλος μέσα στον οποίο θα πετάζουμε τα μέλη αυτά, τα membra disjecta, για να μας δώσει κάποιο σώμα: θέλω να πω με κεφάλι, χέρια, πόδια*”.¹³⁷

4. Αντί επιλόγου: το λογοτεχνικό παρελθόν - τόσο μακριά, τόσο κοντά

“*Αύριο το πρωί*”, σημειώνει ο Σεφέρης, “*το αεροπλάνο της Ολυμπιακής παίρνει το λείψανο του [Κάλβου] (και της γυναίκας του) για την Αθήνα. Το αεροπλάνο [υπογράμμιση στο πρωτότυπο]· νεολογισμός γεννημένος το 1907, καθώς πληροφορεί το λεξικό. Πριν εξοικειωθούμε με τη λέξη, ο Παλαμάς, νομίζω, τη χρησιμοποίησε στο αρσενικό για κοσμητικό επίθετο· το αγρήστεψε η «πρόοδος*”. *Ίσως το περιστατικό να δείχνει, περισσότερο από τις ιστορίες της λογοτεχνίας, από ποιαν απόσταση κοιτάζουμε εμείς τον Κάλβο, μέσα από μιαν αχλύ τόσο διαφορετική*”.¹³⁸ Διαβάζοντας κανείς συνδυαστικά το σεφερικό σχόλιο για τη σύνδεση της προόδου της αεροπλοΐας και της μνήμης γύρω από το έργο του Κάλβου στη δεκαετία του '60 με την παραπάνω τολμηρή φαντασία του Λορεντζάτου για τη ζωή του σολωμικού έργου στο ηλεκτρονικό περιβάλλον, νομίζω εύκολα μπορεί να διακρίνει αυτό που προσπάθησα να περιγράψω στη μελέτη αυτή ως ‘ιστορικότητα των πρακτικών μνήμης’, πώς, δηλαδή, κοινωνικοί, ιδεολογικοί και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί, τεχνολογικές εξελίξεις και υλικές παράμετροι αναδιοργανώνουν επιτακτικά κι από κοινού την αντίληψη, μνήμη κι εμπειρία γύρω από το λογοτεχνικό παρελθόν.

Με τη θέσπιση των επετειακών εορτασμών λογοτεχνών στα 1957 και, κυρίως, με την εμφάνιση μιας ετερογενούς σειράς εκδηλώσεων και πρακτικών γύρω από τον εκάστοτε τιμώμενο λογοτέχνη και το έργο του στη δημόσια σφαίρα, δεν ανατρέπεται αιφνίδια ή καταλυτικά η καθιερωμένη ιεραρχία των εθνικών λογοτεχνών εντός του λογοτεχνικού πεδίου. Αντίθετα, είναι τα συγχρονικά ερεθίσματα μιας ‘κοινωνίας που αλλάζει’ που όχι απλά εκσυγχρονίζουν το παραδοσιακό τυπικό των φιλολογικών μνημοσύνων και τα ιστοριογραφικά εγχειρήματα, αλλά συστήνουν κι επιβάλλουν εντός της κοουλτούρας ένα νέο μοντέλο επεξεργασίας και διαμόρφωσης λόγου, αντίληψης, αναπαράστασης κι εμπειρίας γύρω από τα σύμβολα και τα έργα του παρελθόντος, φανερώνοντας μια “*διαφορετική αντίληψη όχι μόνο του σχήματος της ιστορίας αλλά και της θέσης της οποίας κατέχει το παρελθόν στο παρόν*”.¹³⁹

¹³⁶ Λίνος Πολίτης, “Ο Σολωμός και οι σύγχρονοί του. Πριν από εκατό χρόνια”, *Νέα Εστία*, τχ. 731, Χριστούγεννα 1957, σ. 2-11: 9.

¹³⁷ Απόσπασμα από την επιστολή του Ζήσιμου Λορεντζάτου προς τον κριτικό Γιώργο Αλυσσανδράτο, γραμμένη στις 16.3.1965, όπως ενσωματώνεται στη μελέτη του “Ο *Διάλογος* του Σολωμού. Ένας παραλληλισμός κι ένας απολογισμός” [1969], τώρα στο Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες Α*, Αθήνα: Δόμος & Μουσείο Μπενάκη, 1994, σ. 135-180:139.

¹³⁸ Γιώργος Σεφέρης, “Κάλβος, 1960”, *Δοκίμες Β*, Αθήνα: Ίκαρος, ⁵1984, σ.112-135: 112.

¹³⁹ Λιάκος, ό.π., σ.106.

Οι νέου τύπου εκθέσεις, οι δημόσιες τελετές, τα γραμματόσημα, οι κινηματογραφικές ταινίες, οι δίσκοι και οι ραδιοφωνικές εκπομπές, οι νέοι επιστημονικοί τρόποι επεξεργασίας λογοτεχνικών αρχείων μαζί και τα καινοτόμα εκδοτικά εγχειρήματα, όλες αυτές οι μνημονικές πρακτικές συνιστούν, στη σύλληψη και την εκτέλεσή τους, προϊόντα μαζί και συντελεστές της αλλαγής. Αν, όπως στην περίπτωση των εθνικών επετείων, “*η ανάγκη για μνημόνευση [...] προέρχεται από την επιθυμία της ριζικής τομής με το παρελθόν, της έμφασης στο ‘νέο’ έναντι του ‘παλιού’ και τη βούληση να εορταστεί το ‘νέο ξεκίνημα’*”,¹⁴⁰ η εμφάνιση, η πύκνωση και η ειδική ποιότητα αυτών των κινήσεων στην αυγή της δεκαετίας του 1960 πρέπει, νομίζω, να διαβαστεί και σε συνδυασμό με μια γενικότερη αλλαγή παραδείγματος στον τρόπο διαχείρισης και λειτουργίας της λογοτεχνίας στη δημόσια σφαίρα ως κοινωνικό, επικοινωνιακό γεγονός και ως πολιτισμικό προϊόν αλλά και συνολικότερα με την παραγωγή αξίας, αγαθών και νοήματος στον δημόσιο λόγο της μεταπολεμικής Ελλάδας, παρατηρώντας πώς εκβάλλουν κι ενημερώνουν το λογοτεχνικό πεδίο αιτήματα και κινήσεις γνωστές από το ρεπερτόριο του κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού των Sixties:¹⁴¹ ο εκδημοκρατισμός της κουλτούρας, η ανάδειξη συλλογικών υποκειμένων και το ήθος της συμμετοχής σε συλλογικές πρωτοβουλίες, η μαζική παραγωγή και κατανάλωση πολιτιστικών προϊόντων, το μοντέλο του ‘ενεργού διανοούμενου’ καθώς και κοινωνικοί μετασχηματισμοί και τεχνολογικοί πειραματισμοί γύρω από “*την εκμηχάνιση και τη διαμεσολάβηση της κουλτούρας*”.¹⁴² Μια τέτοια συνολική και συνθετική προσέγγιση της μακράς δεκαετίας του ’60 μάς επιτρέπει αφενός να ελέγξουμε την μέχρι σήμερα με όρους τομής ανάγνωση της αντιδικτατορικής πολιτισμικής αντίστασης αλλά κυρίως να εμπλουτίσουμε τη ‘γραμματική’ γύρω από τη δομή των αλλαγών στο λογοτεχνικό σύστημα,¹⁴³ ιδιαίτερα για τα Sixties, μια περίοδο σφραγισμένη με το “*δόγμα της ολοκληρωτικής και ριζοσπαστικής ανανέωσης*”¹⁴⁴ και με “*μια μεταλλαγή στη δομή της αίσθησης από αυτή της νεωτερικότητας σ’ αυτή της μετανεωτερικότητας*”.¹⁴⁵

Από μεθοδολογική σκοπιά, τέλος, η ανοιχτή αυτή διεκυστίδα μεταξύ παρελθόντος και παρόντος - ο Κάλβος στο αεροπλάνο αλλά και τα σολωμικά *membra disjecta* και ο ‘ηλεκτρονικός εγκέφαλος’ του Λορεντζάτου - μάς χορηγεί συνεχώς την αίσθηση ότι ακόμη κι αν το παρελθόν έρχεται σε εμάς από πολύ παλιά ωστόσο δεν (θα) είναι καθόλου παλιό. Όχι τυχαία: διαβάζοντας ξανά την κλασική πια διατύπωση του Lowenthal ότι “*το παρελθόν είναι μια ξένη χώρα, της οποίας τα χαρακτηριστικά διαμορφώνονται από τις σημερινές προτιμήσεις, και η παραδοξότητά της εξημερώνεται από τον τρόπο που εμείς διατηρούμε τα απομεινάρια της*”,¹⁴⁶ αυτό που κυρίως έχει σημασία δεν είναι ότι κάθε φορά θυμόμαστε για το παρελθόν διαφορετικά - άλλοτε περισσότερα κι άλλοτε λιγότερα - πράγματα αλλά κυρίως ότι μιλάμε γι’ αυτό με πολλές και πολύ διαφορετικές γλώσσες απ’ ό,τι έκαναν, για παράδειγμα, οι προηγούμενες από εμάς γενιές. Διότι εάν η είσοδος στη σύγχρονη συνθήκη προτάσσει “*μια ρήξη με*

¹⁴⁰ Κουλούρη, ό.π., σ. 183.

¹⁴¹ Κωστής Κορνέτις, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μετάφραση: Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα: Πόλις, 2015.

¹⁴² Fredric Jameson, *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, 1991, σ.67.

¹⁴³ Hayden White, “The Problem of Change in Literary History”, *New Literary History*, Vol. 7, No. 1, Critical Challenges: The Bellagio Symposium (Autumn, 1975), σ. 97-111.

¹⁴⁴ *Revisiting the Sixties: Interdisciplinary Perspectives on America's Longest Decade*, Laura Bieger and Christian Lammert (eds.), University of Chicago Press, 2014, σ.8 & *The 60s Without Apology*, Sohnya Sayres (ed.) University of Minnesota Press, 1984.

¹⁴⁵ Marianne DeKoven, *Utopia limited. The Sixties and the emergence of the postmodern*, Duke University Press 2004, σ. 8.

¹⁴⁶ David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, 1985, σ. xvii.

το παρελθόν ως [υπογράμμιση στο πρωτότυπο] παρελθόν, εξακοντίζοντάς το στο παρόν”,¹⁴⁷ είναι χρήσιμο, πιστεύω να αναζητούμε διαρκώς και να κατανοούμε την ιστορικότητα των συντελεστών αυτής της κίνησης. Στην αναζήτηση αυτή συνειδητοποιούμε πρωτίστως, σύμφωνα με τον Andreas Huyssen, πως “οι κατηγορίες του χρόνου και του χώρου, οργανωτικές για την ανθρώπινη αντίληψη κι εμπειρία”, ό,τι, δηλαδή, μας χωρίζει από αλλά κι ό,τι μας βοηθά να συλλάβουμε κάθε φορά το λογοτεχνικό παρελθόν, “δεν παραμένουν αμετάβλητες, αλλά υπόκεινται κι αυτές σε ιστορικές αλλαγές”.¹⁴⁸ μια τέτοια θεώρηση μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε γιατί στο τελευταίο μισό του 20^{ού} αιώνα, με την ανάπτυξη των μεταφορών αλλά και την ραγδαία εξέλιξη των επικοινωνιών και της τεχνολογίας, η αγωνία γύρω από τη μνήμη (αλλά και τη λήθη) του παρελθόντος όχι μόνο έχει πολλαπλασιαστεί αλλά έχει ριζικά αλλάξει πεδία, μέσα και χώρους επεξεργασίας κι εννοιολόγησης. Με άλλα λόγια, το λογοτεχνικό παρελθόν (θα) είναι διαρκώς εντυπωσιακά επίκαιρο κι ενδιαφέρον όσο (θα) είμαστε σε θέση - εφοδιασμένοι με μια διαρκή εγρήγορση γύρω από τη διαμεσολαβημένη φύση της γνώσης και εμπειρίας για τα πράγματα,¹⁴⁹ συμπεριλαμβανομένης και της γνώσης για το παρελθόν - να επιστρατεύουμε κάθε φορά σύγχρονους, οικείους σε εμάς και ριζοσπαστικά νέους τρόπους, λόγους και τεχνολογίες για να κατανοήσουμε ή να εξαλείψουμε τον χρόνο και την απόσταση που μας χωρίζουν απ’ αυτό. Σκέφτομαι, δηλαδή, πως με το ‘αεροπλάνο’, αρχετυπικό σύμβολο του εκσυγχρονισμού της Ελλάδας του ’60 και των νέων όρων γύρω από τις κατηγορίες του χρόνου και του χώρου στη μοντέρνα κοινωνία, ο Σεφέρης κατάφερε να μας υποδείξει πολύ εύστοχα αυτή τη σύνθετη διαπλοκή της υλικής και τεχνολογικής εξέλιξης με την αντιληπτική και διανοητική πρόοδο και τις νέες πειθαρχίες και ορίζουσες της μνήμης. Αν, λοιπόν, η αντίληψη που οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν για το παρελθόν δεν κυκλοφορεί ως στατική κληρονομιά ή πεπρωμένο αλλά περισσότερο σε συντονισμό με αυτό που ο Raymond Williams περιγράφει ως “δομή της αίσθησης” κάθε κοινωνίας και γενιάς, προτείνω να ξεκινήσουμε να εμπλουτίζουμε αυτή την κατεξοχήν ιστορική έννοια, που επιχειρεί να περιγράψει τη “βιωμένη αίσθηση της ποιότητας της ζωής σε έναν τόπο και χρόνο”,¹⁵⁰ με ένα στοχευμένο ενδιαφέρον γύρω από τις εκάστοτε διαθέσιμες αντιληπτικές κι επικοινωνιακές τεχνολογίες. Επενδύοντας, έτσι, τη μελέτη της ιστορικής κουλτούρας στο λογοτεχνικό πεδίο με όψεις από την ιστορία των μέσων, διαβάζοντας, δηλαδή, τα μέσα ως “κοινωνικά διαμορφωμένες δομές επικοινωνίας, όπου οι δομές περιγράφουν τις τεχνολογικές μορφές αλλά και τα κοινωνικά και πολιτισμικά πρωτόκολλα που τις συνοδεύουν”,¹⁵¹ πρέπει να είμαστε σε θέση να εννοιολογήσουμε διαφορετικά τους επόμενους, σημερινούς και μελλοντικούς, σταθμούς αυτής της γενεαλογίας τεχνολογιών μνήμης, για παράδειγμα τη μετάβαση από την (ιστορική) αφήγηση στη βάση δεδομένων, στα ψηφιακά αρχεία και εκδόσεις λογοτεχνικών έργων αλλά και στον πολύβουο σχολιασμό των κοινωνικών δικτύων, διαπιστώνοντας, κατά τον σφαιρικό τρόπο, την κάθε φορά ‘τόσο διαφορετική αχλύ’ του λογοτεχνικού παρελθόντος.-

¹⁴⁷ Ντάνιελ Μπελ, *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*, μετάφραση: Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, επιμέλεια: Στέφανος Ροζάνης, Αθήνα: Νεφέλη, 1999, σ. 135.

¹⁴⁸ Huyssen, ό.π., σ. 24.

¹⁴⁹ Jean-François Lyotard, *La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir*, Les Éditions de Minuit, 1979.

¹⁵⁰ Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*. Εισαγωγή-Μετάφραση Βενετία Αποστολίδου, Αθήνα: Γνώση, 1994, σ. 51 καθώς και το κεφ. “Δομές της αίσθησης” σ. 325-335.

¹⁵¹ Lisa Gilteman, *Already, Always New. Media, history and the data of culture*, MIT Press, 2006, σ. 7.